
Ο Α. SMITH ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΚΟΣΜΑΣ ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ

Η προσπάθεια ανάδειξης των στοιχείων μίας κριτικής θεωρίας της Πολιτικής Οικονομίας στο έργο του Α. Smith θέτει εξ αρχής στο κέντρο της προβληματικής μας την έννοια της κριτικής. Ποια είναι η θέση της κριτικής στην πολιτικο-οικονομική θεωρία; Εάν θεωρηθεί ότι δεχόμαστε ένα αξιακό πλέγμα ως δεσμευτικό, τότε η κριτική ασκείται με αναφορά στο αξιακό αυτό πλέγμα απέναντι σε ιστορικοκοινωνικές και πολιτικές δομές που αποκλίνουν απ' αυτό. Ένα τέτοιο αξιακό πλέγμα μπορούμε απλουστεύοντας να πούμε ότι περιέχεται στην ελληνική πολιτική φιλοσοφία λ.χ. στα «Ηθικά Νικομάχεια» του Αριστοτέλη ή στις χριστιανικές θεωρίες περί της τάξης των πολιτικών πραγμάτων που κυριάρχησαν τον Μεσαίωνα. Αξιακά «αποδεκτή» είναι στην πρώτη περίπτωση η κοινωνία στην οποία γίνεται δυνατή η ανάπτυξη ενός ιδιαίτερου τύπου προσωπικότητας του πολίτη που χαρακτηρίζεται από τις αρετές της ανδρείας, σωφροσύνης, μεγαλοψυχίας, φιλίας, σοφίας κλπ. (των οποίων «κατάλογο» περιέχει και συστηματική έκθεση επιχειρεί η πολιτική φιλοσοφία). Εάν μία τέτοια ανάπτυξη της πολιτικής προσωπικότητας δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στο πολιτικό σώμα, τούτο θεωρείται αποτυχημένο («ημαρτημένη» μορφή πολιτείας). Ανάλογα και στη δεύτερη περίπτωση γίνεται αξιακά αποδεκτή η πολιτική κοινωνία στην οποία οι άνθρωποι ζουν σύμφωνα με τη χριστιανική διδασκαλία με αγάπη, πίστη, ταπείνωση κλπ. Κατά τον Μεσαίωνα η διδασκαλία αυτή δεν φαινόταν να έρχεται σε αντίθεση με «οργανικά» πολιτικά συστήματα και παραδο-

σιακές ιεραρχίες, αφού δεχόταν ότι μέσα στο ιεραρχικό πολιτικό σύστημα μπορούν να πραγματοποιηθούν οι χριστιανικές αρετές, τις περισσότερες φορές μάλιστα νομιμοποιούν κατ' ευθείαν το σύστημα αυτό.

Με την ανάπτυξη της αστικής πολιτικής θεωρίας και του φυσικού δικαίου μετατοπίζεται και η λειτουργία της κριτικής στη σχέση της με την πολιτική. Η κριτική συνδέεται με το αίτημα ακριβούς περιγραφής των εξουσιαστικών σχέσεων που εγείρει η «νέα επιστήμη» τύπου Bacon και Hobbes. Ακόμα συνδέεται με τα νέα αξιακά πλέγματα που στηρίζονται στην φυσικοδικαϊκή αντίληψη για τη φύση του ανθρώπου και τα απαραίτητα δικαιώματά του.

Αν δούμε ένα σύστημα χομπσιανού τύπου φαίνεται αρχικά αμφίβολο αν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει και σ' αυτό μία «κριτική» θεωρητική διάσταση. Κατ' αρχήν σύμφωνα με τη χομπσιανή μεθοδολογική προσέγγιση, ένα πολιτικό σύστημα δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο κριτικής με αφετηρία κάποιες ηθικοπολιτικές «αξίες», δεδομένου ότι όλες οι αξίες φαίνεται να μην είναι τίποτε άλλο από εξιδανικεύσεις κάποιων εγωιστικών υπολογισμών και εκφράσεις των ανθρωπινων ορμών. Ωστόσο και με μία τέτοια αφετηρία μπορούν να συγκροτηθούν δύο επίπεδα κριτικής:

α) κριτική στο (προϊσχύσαν) θεολογικό-αξιακό πλαίσιο με το επιχείρημα ότι δεν ανταποκρίνεται σε μία πραγματικότητα συγκροτημένη κατά τη φύση του ανθρώπινου είναι και πράττειν (δηλαδή του συστήματος εγωιστικού πράττειν στη σχέση του με την πολιτική εξουσία).

β) ένα δεύτερο επίπεδο κριτικής που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «τεχνική κριτική». Η κριτική αυτή δεν ασκείται με αφετηρία κάποιες αξίες, αλλά με αφετηρία την ύπαρξη ή μη σταθερότητας, ισορροπίας, και ασφάλειας στο πολιτικό σώμα. Οι «λειτουργιστικές» αυτές αρχές προκύπτουν κατ' ευθείαν από την «εγωιστική» ατομικιστική αφετηρία του τύπου αυτού θεωρίας. Είμαι «εγωιστής» σημαίνει αυτονόητα και ότι θέλω τη διατήρηση και εξασφάλισή μου, με σταθερότητα, και διάρκεια σε εξισορροπημένο πολιτικό σώμα. Όπου αυτό δεν εξασφαλίζεται, το σύστημα θεωρείται ότι δεν ανταποκρίνεται

στις απαιτήσεις της θεωρίας και δικαιολογημένα υπόκειται σε κριτική. Αυτού του τύπου η κριτική θεωρούμε ότι ανατρέχει σε ένα *minimum* αξιακό πυρήνα που συμπίπτει με το λειτουργιστικό αίτημα ισορροπίας, συνοχής, συνέχειας και καλής λειτουργίας του πολιτικού συστήματος.

Αν στραφούμε τώρα σε φυσικοδικαϊκές κατασκευές λογικανού τύπου διαπιστώνουμε ότι εδώ η κριτική στο δογματισμό (πρβλ. λ.χ. Locke εναντίον του Filmer) ασκείται με αναφορά στην ιδέα της ελευθερίας ως αξιακό συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης φύσης. Από την σκοπιά αυτή ασκείται και η κριτική στην αυθαιρεσία της εξουσίας, σε κακούς νόμους κλπ. Αντίστοιχη είναι και η κατασκευή του Rousseau, ο οποίος εξαρτά την αποδοχή ή όχι πολιτικών συστημάτων ως ορθών από τη συμφωνία τους με ιδέες «συμβολαίου», όπως η ελευθερία και η ισονομία. Ο τύπος των θεωριών αυτών συνδέει τις επιστημολογικές αφετηρίες της κριτικής με την ιδέα της εκ των υστέρων επιβεβαίωσης της θεωρίας μέσω της πράξης. Επιστημολογικά η φυσικοδικαϊκή κριτική στις περιγραφικές θεωρίες εξουσιαστικών φαινομένων τύπου Hobbes, διατηρεί το χαρακτήρα μιας ανήμπορης δεοντολογίας, όσο δεν πραγματοποιούνται ιστορικές κοινωνίες που να μη διέπονται από ωμές εξουσιαστικές σχέσεις, αλλά να υποτάσσουν την εξουσία σε φυσικοδικαϊκά αιτήματα. Αυτό ακριβώς καλεί η θεωρία τους πολίτες να πράξουν. Μόνο η αποτελεσματική ιστορική πράξη μπορεί να πραγματοποιήσει (στο μέλλον) τα φυσικοδικαϊκά περιεχόμενα της θεωρίας (την ελεύθερη «φύση» του ανθρώπου). Όσο αυτή απουσιάζει ή «καθυστερεί», η κριτική θεωρία του φυσικού δικαίου θα βρίσκει πάντα δυσκολίες να αντιμετωπίσει τον αντιξιακά προσανατολισμένο χομπσιανό της αντίπαλο. Διότι θα «χρωστάει» μια αξιακή-πρακτική κάλυψη του κενού ανάμεσα στις επικρατούσες πολιτικές συνθήκες και στα πρακτικά ιδεώδη που επαγγέλεται ότι «αξίζουν» να συγκροτούν την ανθρώπινη φύση.

Με αφετηρία τις εισαγωγικές αυτές παρατηρήσεις μπορούμε να προσεγγίσουμε έναν τύπο κριτικής σκέψης που ξεκινάει από τη σκωτική ηθική φιλοσοφία και τον A. Smith, αφήνει τη σφραγίδα του στον καντιανό κριτικισμό και εκ-

φράζεται ποικιλόμορφα στις διαλεκτικές και ωφελιμιστικές θεωρίες του 19ου αιώνα επηρεάζοντας την πολιτική θεωρία ως τις μέρες μας. Χαρακτηριστικό του τύπου αυτού κριτικής θεωρίας είναι η δυσπιστία προς κάθε τύπο κριτικής που δεν έχει εξαντλήσει την κριτική διερεύνηση και των ίδιων της των προϋποθέσεων και όρων συγκρότησης. Ελέγχει κριτικά τις συνδέσεις ανάμεσα σε θεωρητικές προσεγγίσεις «όψεων» ή επιπέδων του κοινωνικοπολιτικού της αντικειμένου, διευκρινίζοντας τα «όρια» μέσα στα οποία η κάθε μεθοδολογική προσέγγιση και το κάθε επίπεδο αφαίρεσης διεκδικούν «δεσμευτικό» χαρακτήρα. Δεν θεωρεί αυτονόητη την ύπαρξη μίας ενιαίας θεωρίας που να επιτρέπει τη σύλληψη της κοινωνίας ή της πολιτικής ως «ολότητας» αλλά θεωρεί ότι είναι προς διερεύνηση και η δυνατότητα να υπάρχουν χάσματα στη θεμελίωση μεταξύ των τύπων προσέγγισης των επί μέρους όψεων του αντικειμένου. Ένα τέτοιο χάσμα θα μπορούσε να εντοπιστεί και μεταξύ της περιγραφής και της αξιολόγησης κοινωνικών φαινομένων και πολιτικών πρακτικών. Στην περίπτωση αυτή η κριτική δεν θα μπορούσε να «ακουμπήσει» σε έτοιμες αξίες, αλλά θα περιοριζόταν στον έλεγχο των όρων που επιτρέπουν να δεχθεί κάποιες αξίες ως δεσμευτικές και θα προσπαθούσε να συσχετίσει τον έλεγχο αυτό με τον έλεγχο των όρων περιγραφής του κοινωνικού πράττειν.

Ξεκινώντας από την παράδοση του Hume, ο οποίος ανέπτυξε αυτού του τύπου τον προβληματισμό, ο A. Smith παρουσίασε στο έργο του αναλύσεις της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας που σε αρκετά σημεία ξεπερνούν τα διλήμματα του Hume θέτοντας προβλήματα ιστορικής και κοινωνικής αξιολόγησης και δίνοντας ιδιαίτερα έμφαση στους τρόπους που οι σύγχρονες οικονομικές σχέσεις και ο καταμερισμός της εργασίας επιδρούν στη συγκρότηση του ηθικού πράττειν, στις αρχές της πολιτικής και της νομοθεσίας. Χωρίς να θέτουν το μεθοδολογικό πρόβλημα στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους, οι αναλύσεις του A. Smith έχουν σοβαρές μεθοδολογικές συνέπειες προς την κατεύθυνση της διαμόρφωσης του κοινωνικοθεωρητικού κριτικισμού. Ενώ τα διάφορα επίπεδα ανάλυσης δεν συνδέονται αυστηρά, βάσει κάποιων

γενικών μεθοδολογικών αρχών, ανακατασκευάζονται συγκεκριμένες διασυνδέσεις ή αναλογίες μεταξύ τους. Ενώ επιδεικνύεται δυσπιστία προς φυσικοδικαϊκά θεμελιωμένες αξιολογήσεις, δεν εξαφανίζονται όλα τα ίχνη φυσικοδικαϊκής επιχειρηματολογίας, ούτε συρρικνούνται το πρόβλημα της αξιολόγησης ώστε να αναχθεί σε πρόβλημα «απόφασης», αλλά τα προβλήματα αυτά συνδέονται με την ιδέα της αποδοχής ή απόρριψης αξιών από έναν ιστορικό χώρο δρώντων ατόμων σε επικοινωνία¹.

Όπως είδαμε, από τον τύπο ανάλυσης απορρίπτεται έμμεσα η ιδέα ότι η κοινωνική θεωρία μπορεί να κατασκευασθεί «μονοκόμματα» ξεκινώντας από μία αρχή (λ.χ. του εγωισμού ή των φυσικοδικαϊκά βεβαιουμένων αξιών). Προκρίνεται μια ιδιότυπη τυπολογική μέθοδος που συγκροτεί κριτικά το αντικείμενό της ως αποτέλεσμα μίας σειράς επιχειρημάτων οικονομικής, ηθικής και πολιτικής φύσης, που προκύπτουν σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης χωρίς βεβαιωμένη σύνδεση και φαίνονται να αλληλοσυμπληρώνονται. Έτσι η κριτική προσέγγιση του εγωιστικού πράττειν στον A. Smith θέτει σε αμφισβήτηση τη χομπσιανή παραδοχή του ακραίου εγωισμού κατά την «αρκτική» στιγμή της κοινωνικοθεωρητικής κατασκευής. Ένα μοντέλο κοινωνίας για να είναι ορθό, υποδηλώνεται εδώ, δεν πρέπει να έχει ως αφετηρία του την ακραία περίπτωση του άκρατου εγωισμού, αλλά μάλλον μία «μετριασμένη» κατάσταση, όπου το εγωιστικό πράττειν δρα μέσα σε όρια που μπορούν να γίνουν συνειδητά στους δρώντες. Τα «όρια» αυτά, στη μεθοδολογική προσέγγιση του A. Smith, δεν συμπίπτουν με τα όρια που προκύπτουν από τη συγκρότηση του Leviathan στο χομπσιανό μοντέλο. Είναι μάλλον συγκρίσιμα με την ιδέα ενός επαναπροσδιορισμού ελλόγων στόχων για το εγωιστικό πράττειν σε προκρατικές συνθήκες, μία ιδέα που αναπτύσσει ο Hobbes κατά την ανάλυση «φυσικών νόμων», σε φυσική κατάσταση. Ο άκρατος εγωισμός δεν

1. Πρβλ. H. Medick, *Naturzustand und Naturgeschichte der bürgerlichen Gesellschaft*, Γκέτινγκεν 1973, όπου υπογραμμίζεται το κανονιστικό και ιστορικό στοιχείο και η κριτική-διαφωτιστική διάσταση στο έργο του A. Smith.

«μετριάζεται» μόνον από το φόβο του νόμου, αλλά και από τη γνώση που έχουν οι δρώντες για τις κοινωνικές αξιολογήσεις του πράττειν εκ μέρους των λοιπών μελών της κοινωνίας. Από μια άλλη οπτική γωνία στις πολιτικοοικονομικές αναλύσεις του A. Smith θα τεθούν οι βάσεις για μία θεωρία «μετριάσμου» του άκρατου εγωισμού: στη θεωρία του σύγχρονου καταμερισμού της εργασίας που αποτελεί αρκτική προϋπόθεση, αλλά και όρο και κριτήριο επιτυχίας των ατομιστικών σκοποθεσιών. Τέλος θα συνδεθούν με την ιδέα της κριτικής προβλήματα ανάλυσης πολιτικής και οικονομικής ιδεολογίας και ιδεολογικής γενίκευσης εξατομικευμένων σκοποθεσιών, που ορίζουν τις κατευθύνσεις και το βαθμό κοινωνικής αποδοχής των σκοποθεσιών αυτών. Στη βάση του προβληματισμού αυτού ο A. Smith αναπτύσσει την οικονομική θεωρία της αξίας και τη θεωρία του Κράτους, θεωρίες που επηρεάζουν την κοινωνική και πολιτικο-οικονομική σκέψη ως σήμερα.

1. Η Μεθοδολογική προσέγγιση του μηχανισμού
της «συμπάθειας» και η ιδέα της δικαιοσύνης

Στην επιστημονική συζήτηση για το έργο του A. Smith έχει χαρακτηριστεί ως «το πρόβλημα A. Smith» η αναζήτηση της μεθοδολογικής σχέσης μεταξύ των δύο βασικών του έργων, του *Πλούτου των Εθνών*, που περιέχει την οικονομική και πολιτική θεωρία του A. Smith, και της *Θεωρίας των Ηθικών Συναισθημάτων* που είναι ένα έργο ηθικής-πρακτικής φιλοσοφίας². Το ερώτημα που συνήθως τίθεται είναι πώς

2. Πρβλ. για το «πρόβλημα A. Smith»: W. Eckstein στην Εισαγωγή της γερμανικής έκδοσης της *Θεωρίας των Ηθικών Συναισθημάτων* (A. Smith, *Theorie der ethischen Gefühle*, Αμβούργο 1985) και D. D. Raphael, A. L. Macfie, στην Εισαγωγή της έκδοσης της Γλασκώδης (A. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, Liberty Classics 1982). Από την οπτική της μεθόδου της Πολιτικής Οικονομίας, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, το πρόβλημα A. Smith κατανοήθηκε ως διαμάχη μεταξύ της ιστορικής σχολής και της «ακριβούς» ή θεωρητικής σχολής

«συμβιδιάζεται» μία πολιτική οικονομία που έχει ως αφετηρία της εγωιστικά κίνητρα με μία θεωρία του ηθικού και ορθού πράττειν. Για να προσεγγίσουμε το πρόβλημα μπορούμε να δούμε τις δύο οπτικές σαν δύο «αφαιρετικά επίπεδα» που το καθένα τους περιέχει ορισμένα στοιχεία του πραγματικού πράττειν, που θεωρούνται για τη συγκεκριμένη προβληματική ουσιώδη, και «αφαιρεί» από τα λοιπά που θεωρούνται επουσιώδη. Έτσι ποια στοιχεία είναι ουσιώδη συνάγεται, αν ξεκινήσουμε από τις πολιτικο-οικονομικές αναλύσεις του *Πλούτου των Εθνών* (1776) από την κατεύθυνσή του οικονομικού πράττειν (το οποίο δεν εμφανίζεται ως άκρως εγωιστική στάση, αντιπαρατιθέμενη στην κρατική καταστολή, αλλά ως συγκρατημένος και περιορισμένος σε σύστημα καταμερισμού της εργασίας εγωισμός). Οι αναλύσεις αυτές περιέχουν μία αντίληψη για τη σύγχρονη κοινωνία ως κοινωνία της συσσώρευσης κεφαλαίου, της ενταγμένης στο σύγχρονο σύστημα γαιοκτησίας και της παραγωγής πλεονάσματος με καπιταλιστικούς όρους. Ακόμη έναν προβληματισμό για τους όρους ανταλλαγής μεταξύ αγροτικού και βιομηχανικού τομέα ως όρους κοινωνικής αναπαραγωγής και ισορροπίας, καθώς και για τις κρατικές λειτουργίες σ' αυτό το σύστημα. Γίνεται αφαίρεση από τις υποκειμενικές στάσεις, αξιολογήσεις και ιδεολογίες των δρώντων.

Εάν αρθεί αυτή η αφαίρεση ως προς τους μηχανισμούς που συγκροτούν τις υποκειμενικές στάσεις των δρώντων και αφαιρεθεί αντίστροφα από το πολιτικο-οικονομικό σύστημα, αποκτούν μεθοδολογικό ενδιαφέρον οι αναλύσεις της *Θεωρίας*

της Πολιτικής Οικονομίας. Πρόβλ. σχετικά το έργο του W. Hasbach, *Untersuchungen über A. Smith und die Entwicklung der politischen Ökonomie*, Λειψία 1891, όπου συμπυκνώνονται οι ιστοριστικές απόψεις (το έργο είναι αφιερωμένο στον G. Schmoller). Ο Hasbach θέτει ρητά πρόβλημα Methodenstreit (σελ. 398), με αναφορά στο έργο του A. Smith μεταξύ επαγωγικής και σχετικιστικής μεθόδου των ιστοριστών αφενός και επαγωγικής-αφαιρετικής μεθόδου αφετέρου. Στρέφεται κατά απόψεων (όπως διατυπώθηκαν λ.χ. από τον Buckle εις: *History of Civilization in England*, Λονδίνο 1861, σύμφωνα με τις οποίες στη *Θεωρία* αναπτύσσονται οι «ηθικές-συμπαθητικές», στο δε *Πλούτο των Εθνών* οι «εγωιστικές» διαστάσεις της ανθρώπινης «φύσης», υποστηρίζοντας ότι η επαγωγική και σχετικιστική μεθοδολογία διέπει ολόκληρο το έργο του A. Smith.

των *Ηθικών Συναισθημάτων* (εκδ. 1759). Κεντρικό πρόβλημα που αναλύεται εδώ είναι το πρόβλημα της δικαιοσύνης. (Στον *Πλούτο των Εθνών* ο Α. Smith προϋποθέτει ως όρο πραγμάτωσης συστήματος φυσικής ελευθερίας το σεβασμό των «νόμων δικαιοσύνης»). Η έννοια της δικαιοσύνης, όπως δείχνεται στη *Θεωρία*, αναφέρεται σε μία «ηθική» σχέση μεταξύ των κοινωνικά δρώντων μέσα από την οποία συγκροτείται ο μετριοσμένος εγωισμός. Η ηθική αντίληψη περί μετριοσμού του εγωισμού που εκτίθεται στη *Θεωρία* έρχεται σε αντίθεση προς το αίτημα αλληλέγγυας ανταπόκρισης που υποστηρίζεται με την ιδέα της Benevolence από τον Hutcheson και προς την αναγωγή των ηθικών αρετών στον άκρατο εγωισμό από τον Mandeville. Ο Smith γράφει κατά του Mandeville στη *Θεωρία* ότι κακώς ο Mandeville θεωρεί αρνητικό κάθε «πάθος» (το οποίο δέχεται ότι μπορεί να γίνεται αρνητικό «πέραν ενός ορισμένου βαθμού» ή «προς ορισμένη κατεύθυνση»). Ενώ αν διατηρήσει κάποια μεσότητα μπορεί το εμπάθος (εγωιστικό) κίνητρο του πράττειν να είναι ηθικά αποδεκτό, όπως συμβαίνει λ.χ. με την επιμέλεια, την προσοχή, την ευσυνειδησία κλπ. που έχουν ως κίνητρο την «προβολή» και «αναγνώριση» του δρώντος. Ο μηχανισμός αυτός «επιδίωξης της αποδοχής», ανεξαρτήτως της ηθικής του σημασίας, θεωρείται ως αντικειμενικός λειτουργικός όρος προόδου και κοινωνικής ανάπτυξης και μεγιστοποίησης του κοινωνικού οφέλους και μάλιστα ανεξάρτητα από το κατά πόσον αυτό συνειδητοποιείται από τους δρώντες. Από ηθική άποψη η αποδοχή του άλλου προϋποθέτει ένα μηχανισμό που επιτρέπει στους δρώντες να «αισθανθούν» στην «ίδια τους την ψυχή», τι αισθάνονται οι συνάνθρωποί τους και να «έρθουν στη θέση τους». Η λειτουργία αυτή της «συμπάθειας», έχει παράδοση στη σκωτική ηθική φιλοσοφία: τονίστηκε από τον Shaftesbury (που τη χρησιμοποίησε για να θεμελιώσει όχι μόνον την ηθική, αλλά και μία «αισθητική» μεταφυσική) και χρησιμοποιήθηκε ύστερα από τους Hutcheson και Hume για την ανάπτυξη μιας θεωρίας του «moral sense». Ο Α. Smith απορρίπτοντας τη θεωρία του «moral sense» και συνδέοντας τη θεωρία της «συμπάθειας» με τη θεωρία του «ακομμάτιστου θεατή» διατυπώνει ως αντικει-

μενικό κριτήριο ηθικής (αγαθό), το τι θα θεωρούσε «αγαθό» ο μη συμμετέχων, αλλά πλήρως πληροφορημένος θεατής³. Η ηθική κρίση συνδέει δηλαδή ένα τύπο «γνώσης των συνθηκών» που θα τον συναντήσουμε αργότερα στον Max Weber με μία πρακτική στάση που επιτρέπει στο δρώντα να «μπαίνει στη θέση» του άλλου δρώντος (για να την κατανοήσει) και να αποστασιοποιείται από αυτήν για να απαλλαγεί από τον «κομματισμό» του δρώντος και να μπορέσει να την αξιολογήσει⁴.

Η ηθική αξιολόγηση συνίσταται στον αναλογισμό, κατά πόσον αφενός υπάρχει αντιστοιχία ή αναντιστοιχία των παρορμήσεων προς τα ερεθίσματά τους (propriety, προσήκον), και αφετέρου κατά πόσον «αξίζει» (merit ή demerit) ο ίδιος ο σκοπός που κατευθύνει το πράττειν να βρει την επιδοκιμασία των δρώντων.

Η ερμηνευτική-κατανοητική αυτή μέθοδος «ακουμπάει» σε ήδη ιστορικά-κοινωνικά ισχύοντες κανόνες που εφαρμόζει ο μέσος κοινωνικά δρων. Από την πλευρά της στήριξης του πράττειν σε ιστορικούς κανόνες για τη θεμελίωση ορθοπρακτικών αρχών θα μπορούσε λοιπόν να υποστηριχθεί ότι η ανάλυση του A. Smith χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από μία σχετικιστική (ιστοριστική) διάσταση. Αναζητά ωστόσο ταυτόχρονα κάποια δεσμευτικά κριτήρια αξιολόγησης του πράττειν, που να το αναδεικνύουν ως ορθό μέσα από τη δομή της συμπάθειας, αλλά που να μην εξαντλούνται σ' αυτήν. Με μία τέτοια μεθοδολογική απαίτηση τίθεται το πρόβλημα του εντοπισμού του «δίκαιου» πράττειν. Η κατασκευή της «δίκαιης» συμπεριφοράς προϋποθέτει πρώτα-πρώτα την ερμηνευτική δομή της συμπάθειας. Ο μη συμμετέχων θεατής «αισθάνεται» τη συμπαθητική ευγνωμοσύνη των δρώντων απέναντι σε ορισμένου είδους «δίκαιες» πράξεις· αισθάνεται ακόμα ότι είναι

3. Πρβλ. για τη σύνδεση της συμπάθειας με τη στάση του ακομμάτιστου θεατή A. L. Macfie, *The Individual in Society*, Λονδίνο 1967, σελ. 67 επ., 75 επ.

4. Πρβλ. σε αντίθετη κατεύθυνση επιχειρηματολογίας για την κατασκευή του ακομμάτιστου θεατή D. D. Raphael, *The Impartial Spectator*, The British Academy 1973, όπου υποστηρίζεται ότι η κατασκευή αυτή δεν έχει ιδεοτυπικό χαρακτήρα, αλλά αναφέρεται στον «κανονικό άνθρωπο».

ανάγκη να «ανταποδοθούν» κακά σε όσους έπραξαν «άδικα» υπολογίζοντας την αντιστοιχία των κινήτρων προς την πράξη, καθώς και την «αξία» που κοινωνικά αποδίδεται στην πράξη. «Ανταπόδοση» ταιριάζει σε όσους έθιξαν τη «δικαιοσύνη (justice) και δικαιολογείται να αποδίδεται δια της βίας, πράγμα που βρίσκει τη συναίνεση όλων των άλλων δρώντων και αποτελεί καθήκον της πολιτείας. Για την κατασκευή της έννοιας της δικαιοσύνης ο Α. Smith φαίνεται να ανατρέχει σε μια ιδέα της κοινής γνώμης (εμπειρικό πρόδρομο της καντιανής υπερβαντολογικής ιδέας της δημοσιότητας) που προϋποτίθεται σε κάθε πράξη και έχει διορθωτική λειτουργία απέναντι στον ακραίο εγωισμό: Σε κάθε πράξη ο δρων προ-υπολογίζει το σημείο εκείνο καμπής που φυσιολογικά μπορεί να αναμένεται ότι η συναίνεση ή ανοχή των άλλων για την πράξη θα έβρισκε τα όριά της και θα άρχιζε να δημιουργείται αποδοκιμασία ως προς τη δική του πράξη και συμπάθεια απέναντι στην κατάσταση των δρώντων προς τους οποίους απευθύνεται η πράξη αυτή. Το σημείο αυτό καμπής, με αναφορά στην εικαζόμενη δόξα των πολλών συνυπολογιζόμενο σε κάθε πράξη, τείνει να οδηγήσει τον πράττοντα σε μιας μορφής «μετριάσμό» και μείωση της «αγάπης του εαυτού του». Η μετριάστική αυτή λειτουργία θεωρείται αίτημα της φύσης (να αγαπά τον άλλον) (πρβλ. για τη φυσικοδικαϊκή αρχή, ενότητα 5). Ως προς το περιεχόμενό του, το αίτημα ανταπόδοσης που δημιουργείται στα μέλη της κοινωνίας απέναντι σε άδικες «πράξεις» (και θεμελιώνει τις κανονιστικές αρχές της κρατικής απόδοσης δικαιοσύνης) εγείρεται κυρίως όταν η πράξη θίγει τη ζωή καθώς και τις εμπράγματα ή τις ενοχικές σχέσεις των άλλων δρώντων. Τα αντικείμενα αυτά συνιστούν κατ' εξοχήν αξίες των οποίων η προστασία συγκροτεί τη «δικαιοσύνη» (πρβλ. σελ. 84)⁵. Ο περιεχομενικός αυτός πυρήνας δικαιοσύνης συνδέει τη θεωρία του αυτοελέγχου και

5. Παραπέμπω στην έκδοση της Γλασκόβης της *Θεωρίας των Ηθικών Συναισθημάτων*, Α. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, D. D. Raphael and A. L. Macfie, 1982, και του *Πλούτου των Εθνών*, Α. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, R. H. Campbell, A. S. Skinner, W. B. Todd, Liberty Classics, Ινδιανάπολις 1981.

του μετριάσμου του πράττειν με την κοινωνία της αγοράς, της ατομικής ιδιοκτησίας και του ανταγωνισμού, καθώς και με την ιδιαίτερη «δημοκρατική» ιδέα ισότητας που αντιστοιχεί σ' αυτήν: οι δρώντες είναι πρόθυμοι να καταλάβουν ότι η αγάπη του καθενός για τον εαυτό του είναι μεγαλύτερη από την αγάπη του για την ανθρωπότητα. Θα δείξουν γι' αυτό το λόγο ανοχή στην προσπάθεια του να ξεπεράσει τους άλλους κατά τον ανταγωνισμό για πλούτο, τιμή και προβολή. Τα όρια όμως αυτής της ανοχής συμπίπτουν με τα σημεία που θίγονται οι αρχές της δικαιοσύνης από το συγκεκριμένο δρώντα. Τελικά, ο ίδιος ο δρων μπορεί να ελέγξει τη γνώμη των άλλων για κάθε πράξη του, ερχόμενος στη θέση του «ακομμάτιστου τρίτου» και διαπιστώνοντας ότι για τους άλλους είναι ίσος προς όλους τους συνανθρώπους του και δεν διαφέρει σε τίποτε από τη μάζα (σελ. 82 επ.).

Οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν σε μία αντίληψη του ανταγωνισμού σε κοινωνίες ανταλλαγής ως χαρακτηριστική μορφή κοινωνικού πράττειν που εντάσσεται σε μία διαδικασία αλληλοαναγνώρισης, έγκρισης, ανοχής και απόρριψης του πράττειν από τους λοιπούς δρώντες. Σε σχέση με τη διαδικασία αυτή προκύπτουν αισθήματα δικαιοσύνης, από τα οποία απορρέουν δεσμευτικοί κοινωνικοί κανόνες⁶. Επειδή τα σημεία απόρριψης βρίσκονται στο άκρο της κλίμακας του «δυνατού» πράττειν, αφήνεται ένα ευρύ πεδίο ανεξέλεγκτης ελευθερίας στο εγωιστικό πράττειν, όσο αυτό δεν θίγει τα «όρια ανταπόδοσης», και με τον τρόπο αυτό νομιμοποιούνται υπάρχουσες σχέσεις ιδιοκτησίας και ανισότητας ως «ανεκτές» («συντηρητισμός» ή «θετικισμός» της κατασκευής, αν το δούμε με σύγχρονα κριτήρια ανάλυσης).

Μεθοδολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το ζήτημα κατά πόσον το κατώτερο όριο «ανοχής» εγωιστικών πράξεων, σε

6. Πρβλ. αντιθέτως J. Cropsey, *Polity and Economy. An interpretation of the Principles of A. Smith*, Χάγη 1957, όπου αμφισβητείται η κανονιστική θεμελίωση της δικαιοσύνης και υπογραμμίζεται η θεμελίωσή της στα πάθη, λ.χ. σελ. 32 (η ανάλυση είναι επηρεασμένη από τον Leo Strauss). Παρ' όλα αυτά ο ίδιος (σελ. 96 επ.) υπογραμμίζει αξιολογικά και κανονιστικά κριτήρια που στηρίζουν τη θεμελίωση του A. Smith, όπως το «ευ ζην», ελευθερία, κλπ.

σχέση με το οποίο ορίζεται η δικαιοσύνη, συμπίπτει με την αποδοχή κανόνων που διασφαλίζουν ένα *minimum* αντικειμενικών όρων λειτουργίας της κοινωνίας. Το ζήτημα αυτό απασχόλησε τον A. Smith στη *Θεωρία*, όπου δέχεται ότι μία κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει μεταξύ ανθρώπων που θίγουν διαρκώς και βλάπτουν ο ένας τον άλλον (σελ. 86). Η δικαιοσύνη εισάγει αρχές που εμποδίζουν αυτή τη βλαπτική δράση, οπότε είναι στοιχείο λειτουργικής διατήρησης της κοινωνίας και στην περίπτωση που δεν ενεργοποιούνται επί πλέον μηχανισμοί ερμηνείας, κατανόησης και συμπάθειας μεταξύ των δρώντων. Με την έννοια αυτή θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι είναι περιττή η αναγωγή της δικαιοσύνης σε τέτοιους μηχανισμούς και θα έπρεπε να αναχθεί κατ' ευθείαν στους λειτουργικούς όρους αναπαραγωγής της κοινωνίας. Μια τέτοια άποψη, την οποία υποστήριξε ο Hume στο Γ' Μέρος του *Principles of Morals* απορρίπτεται ρητά από τον A. Smith στη *Θεωρία*, όπως πιστεύω, για μεθοδολογικούς λόγους.

Αν δεχθεί κανείς την αναγωγή της δικαιοσύνης σε μηχανισμό συνοχής της όλης κοινωνίας, σημαίνει ότι δέχεται: α) ότι οι όροι συνοχής της όλης κοινωνίας μπορούν σαφώς να κατανομασθούν κατά τρόπο μη αμφισβητήσιμο, και β) ότι είναι εξαρχής γνωστοί σε όλους τους δρώντες. Αλλά αυτό ακριδώς είναι για τον A. Smith ζητούμενο. Με δεδομένο τον επιμερισμό και την εξατομίκευση του πράττειν, η διαδικασία αποδοχής κανόνων δικαιοσύνης δεν θα πρέπει να ανάγεται σε διαδικασίες που υπερβαίνουν τον ερμηνευτικό ορίζοντα των επί μέρους δρώντων. Σε μία τέτοια περίπτωση η θεμελίωση των κανόνων θα ήταν «ασθενής» διότι θα ανέτρεχε σε τύπο εξήγησης που δεν θα αναφερόταν στους διαφορετικούς τρόπους που το πράττειν συνειδητοποιείται ως «δίκαιο» από τους δρώντες, θα έθετε λ.χ. το ερώτημα ποιο επίπεδο ισορροπίας των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ τους και προς την πολιτική θα ήταν πιο ωφέλιμο για την κοινωνία εν όψει δε πολλών τέτοιων «συστημάτων» όπως το μερκαντιλιστικό, φυσιοκρατικό κλπ. ποιο θα ήταν το άριστο.

Ένα τέτοιο ερώτημα είναι νόμιμο από την πλευρά της πολιτικο-οικονομικής ανάλυσης και πράγματι τίθεται στον

Πλούτο των Εθνών, αλλά δεν οδηγεί κατ' ευθείαν στην προβληματική παραγωγής κανονιστικών αποτελεσμάτων (εδώ, στην ιδέα της δικαιοσύνης). Η «ισχυρή» θεμελίωση κανόνων, φαίνεται να λέγεται εδώ, δεν θα πρέπει να εγκαταλείπει τη σκοπιά της εξατομίκευσης και της οπτικής των ανταγωνιζομένων και ανταλλασσόντων. Τα *minimum* κριτήρια αποδοχής κανόνων απ' αυτή τη σκοπιά ανταποκρίνονται στους όρους ενός «είδους εμπορικής ανταλλαγής καλών υπηρεσιών κατά μια συμφωνημένη αξιολόγηση» (σελ. 86).

Με τον ερμηνευτικό αυτό προσανατολισμό της θεωρίας της δικαιοσύνης, αποσυνδέεται η θεμελίωση του δικαϊκού πλαισίου από τη σχέση του με την κοινωνία ως «όλο», ως το εκ των προτέρων καθορισμένο «γενικό», και συνδέεται με μία λογική του ιδιαίτερου, των ορίων κατανόησης των δρωμένων από τον καθένα και της συμπάθειας προς τον κάθε συνάνθρωπο (σελ. 90). Μεσολαβημένο από τη λογική αυτή το «γενικό» ανακατασκευάζεται αναστοχαστικά. Θεωρείται ότι το «γενικό συμφέρον» της κοινωνίας δεν μπορεί να προσεγγισθεί αυθεντικά βάσει κάποιων λειτουργιστικών κριτηρίων, αλλά θα πρέπει να ελέγχεται διαρκώς αξιολογικά μέσα από επικοινωνιακές διαδικασίες δίκαιου και μετριασμένου πράττειν καθώς και μέσα από την κατανοητική και συμπάσχουσα αναφορά του στους άλλους δρώντες και στην κριτική δημοσιότητα.

2. Ο ρόλος του φαντασιακού στη διαφοροποίηση του περιεχομένου του πράττειν

Με τη συναγωγή κανόνων δικαιοσύνης από τον ερμηνευτικό-κατανοητικό ορίζοντα των μελών της κοινωνίας εισάγεται ένα στοιχείο αυστηρής ορθολογικότητας και μορφοποίησης στο πεδίο του κοινωνικού πράττειν. Για να δηλώσει την αυστηρότητα και δεσμευτικότητα του μορφικού αυτού στοιχείου ο A. Smith συγκρίνει τους κανόνες της δικαιοσύνης με τους κανόνες της γραμματικής (σελ. 175 επ.). Χαρακτηριστι-

κό για τους τελευταίους είναι ότι δεν μπορεί να τους παραβεί ο ομιλητής χωρίς να προκαλέσει τάση «διόρθωσής» τους από τους συνομιλητές του. Οι αυστηροί αυτοί κανόνες διακρίνονται από τους κανόνες της αισθητικής («κριτικής»), οι οποίοι είναι «χαλαροί, ασαφείς και ακαθόριστοι». Οι αισθητικοί κανόνες προσανατολίζονται προς μία γενική ιδέα της τελειότητας, την οποία οφείλουν οι αισθητικά δρώντες να επιδιώκουν, χωρίς να μπορούν ωστόσο να ανατρέξουν σε σίγουρες και αλάθητες οδηγίες πώς να την αποκτήσουν. Αντίθετα οι κανόνες της γραμματικής (δικαιοσύνης) είναι ακριβείς και απαραίτητοι και παρέχουν μία βέβαιη και αλάθητη κατεύθυνση για να επιτευχθεί η τελειότητα.

Παρατηρούμε ότι η αντιστοιχία των αυστηρών κανόνων δικαιοσύνης προς τους κανόνες της γραμματικής παραπέμπει αφενός στο «απαραίτητο» της δικαιοσύνης, αφετέρου όμως στο χαρακτήρα της ως «όρο» και «προϋπόθεση» του πράττειν και όχι ως περιεχόμενό του. Πράγματι γνωρίζοντας τους γραμματικούς κανόνες μπορεί ο ομιλητής να σχηματίζει γραμματικά «ορθές» φράσεις, αλλά η γραμματική δεν περιέχει επιπλέον κανόνες για το ποιες από όλες τις δυνατές ορθές φράσεις είναι και περιεχομενικά ορθές. Το ίδιο συμβαίνει και με το δίκαιο πράττειν. Ο χαρακτήρας του ως δίκαιου προκύπτει από ένα *minimum* αίτημα να σιγουρευθεί μια «κατεύθυνση» τελειότητας, όχι από το *maximum* αίτημα να σιγουρευθεί η ίδια η τελειότητα. Το τελευταίο αίτημα αποδίδεται σε αισθητικούς κανόνες που θεωρείται ότι χαρακτηρίζονται από ασάφεια και γενικότητα.

Η σύνδεση που επιχειρείται εδώ από τον A. Smith μεταξύ αισθητικού και τελειότητας εντάσσεται στην προβληματική των κριτηρίων που θα πρέπει να τεθούν, προκειμένου να εκτιμηθεί και να αξιολογηθεί το πράττειν ως ορθό και να αποδοθεί σ' αυτό έπαινος ή ψόγος –προβληματική που αναπτύσσεται στο κεφάλαιο για το συναίσθημα του προσήκοντος (σελ. 26). Διατυπώνεται εδώ η δυσπιστία ως προς έναν πρώτο τύπο κριτηρίων αξιολόγησης που αναφέρουν το συγκεκριμένο πράττειν, για να το κρίνουν, σε κάποιο «τελικό» ορθοπρακτικό ιδεώδες. Κριτήρια «απόλυτης τελειότητας» θεωρείται ότι

20 ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΑ

κατασκευάζει ο κρίνων «μέσα στο μυαλό του» (in his own mind).

Είναι συγκρίσιμα με την αισθητική αξιολόγηση έργων τέχνης βάσει «απολύτων» αισθητικών κριτηρίων, σε σχέση με τα οποία όλα τα καλλιτεχνικά έργα δεν μπορούν να κριθούν παρά ως «ατελή», σε σχέση με το τελικό, το «τέλειο». Σε αντίθεση με τέτοιου τύπου αξιολογήσεις ως προς το «τέλειο» διακρίνει ο A. Smith έναν δεύτερο τύπο αξιολόγησης του πράττειν που αναφέρεται σε εκείνο το βαθμό «εγγύτητας ή απόστασης από την πλήρη τελειότητα» τον οποίο οι πράξεις του μεγαλύτερου μέρους των δρώντων συνήθως επιτυγχάνουν. Εδώ κριτήριο δεν είναι το τέλειο γενικά, αλλά, θα λέγαμε, το ιστορικά τέλειο, αυτό που «συνήθως» με δεδομένη την ιστορικότητα μιας εποχής, και σε σύγκριση με όμοιες πράξεις, μπορεί να επιτευχθεί. Και στο δεύτερο αυτό τύπο αξιολόγησης του πράττειν προβάλλονται αναλογίες προς την αισθητική κρίση. Σε αντίθεση με κρίσεις ως προς τελικά αισθητικά ιδεώδη διακρίνονται εδώ κριτήρια αισθητικής αξιολόγησης έργων τέχνης που προσανατολίζονται προς το βαθμό πληρότητας και τελειότητας που συνήθως επιτυγχάνεται σε ένα πεδίο καλλιτεχνικής έκφρασης μεταξύ περισσότερων έργων τέχνης που ανταγωνίζονται το ένα το άλλο. Αυτή η ιδέα του ανταγωνισμού μεταξύ έργων τέχνης μπορεί κατ' ευθείαν να μεταφερθεί και στη θεωρία της πράξης: Οι πράττοντες ανταγωνίζονται για το ποιος προσεγγίζει περισσότερο ένα «μέτρο», που συγκροτείται ιστορικά σε απόσταση από την πλήρη τελειότητα, και προκύπτει ως μεσότητα του πράττειν των πολλών.

Οι σκέψεις που προηγήθηκαν επαναφέρουν στην αρχική μας προβληματική της σχέσης κανόνων δικαιοσύνης προς τους κανόνες των λοιπών αρετών που παρομοιάσθηκε με τη σχέση των κανόνων της γραμματικής με τους κανόνες της αισθητικής. Στο χώρο του πρακτικού, δέχεται ο A. Smith, το αντικείμενο (σκόπιμο πράττειν) είναι συγκρίσιμο με το αντικείμενο όλων των επιστημών και τεχνών που απευθύνονται όχι μόνο στο έλλογο αλλά και στο φανταστικό.

Άρα δεν τίθεται θέμα περιεχομενικού, αυστηρού ορι-

σμού του πράττειν, αλλά μόνον «υπερβατολογικού» αυστηρού καθορισμού των πλαισίων του ανεκτού πράττειν (έννοια της δικαιοσύνης). Αν γινόταν δεκτό ένα περιεχομενικό πρακτικό ιδεώδες, αυτό θα έπρεπε να ταυτισθεί κατά τη λογική μορφή με την ιδέα της απόλυτης αισθητικής αξίας, ή του ιδεώδους συστήματος κοινωνικής οργάνωσης και δεν θα παρείχε καμία δεσμευτικότητα, ούτε θα περιείχε το αίτημα κάποιου μετριαστικού ελέγχου αναφορικά με τους αποδεκτούς τρόπους επίτευξής του. (Έχει ήδη αποκλεισθεί από τον A. Smith μια αυστηρή λειτουργιστική προσέγγιση του κοινωνικά ωφέλιμου ως κριτηρίου ορθοπραξίας).

Στα πλαίσια του ευρέος φάσματος του δυνατού πράττειν που συμφωνεί με το δίκαιο θα πρέπει, φαίνεται να υποστηρίξει ο A. Smith, να αναζητηθούν «ασθενέστεροι» τρόποι υποστήριξης και επιβεβαίωσης της ατελούς ιδέας που έχουν οι άνθρωποι για το ορθό, το προσήκον, το κατάλληλο και το επιτρεπτό πράττειν, δηλαδή για τις μορφές του πράττειν που είναι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, συνυφασμένες με το φαντασιακό (δηλαδή όλες πλην της δικαιοσύνης). Θα πρέπει να επιδιωχθεί λ.χ. η «επιβεβαίωση» της σωφροσύνης, μεγαλοψυχίας κλπ., αλλά και των τεχνικών και στρατηγικών δεξιοτήτων και δραστηριοποιήσεων των ατόμων (που συνδέονται με τη φρόνηση και την αγάπη προς τον εαυτό μας).

Η προβληματική αυτή οδηγεί στην αναζήτηση ενός πλαισίου «ορθού» πράττειν (ανακατασκευάσιμου με αναφορά στα ηθικά συναισθήματα των κοινωνικά δρώντων), του οποίου ωστόσο η θεμελίωση είναι μεθοδολογικά αδέβαιη (αν εξαιρέσουμε τον *minimum* πυρήνα δικαιοσύνης που συνάγεται αυστηρά).

Το πρόβλημα επιβεβαίωσης των αρετών είναι από τα δυσκολότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο μελετητής του έργου του A. Smith. Συχνά ο συγγραφέας αναφέρεται στο θετικό χαρακτήρα των αρετών (πρόβλ. λ.χ. τη φρόνηση, της οποίας διακρίνει και υψηλότερες μορφές, όπως τη φρόνηση του μεγάλου στρατηγού, σελ. 216 επ.)⁷, χωρίς να θέτει αυστη-

7. Πρόβλ. για την έννοια της υψηλότερης μορφής φρόνησης στον A. Smith, J. 22 ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΑ

ρά κριτήρια εισαγωγής τους. Θα μπορούσε γι' αυτό να υποστηριχθεί ότι ενώ το έργο του A. Smith εντάσσεται στην αριστοτελική παράδοση κατανόησης του ηθικού πράττειν σε σχέση με μία θεωρία των επί μέρους αρετών, στο έργο αυτό σχετικοποιούνται ταυτόχρονα οι αρετές αυτές, αφού συνδέονται με το *σχετικισμό* που προσιδιάζει στην αισθητική κρίση⁸. Νομιμοποιούμαστε ωστόσο ακριβώς στη βάση αυτής της σύνδεσης να επιχειρήσουμε μία διόρθωση αυτής της σχετικοποίησης με αφετηρία την αισθητική θεωρία του Buffier στην οποία παραπέμπει ο A. Smith στη *Θεωρία* (σελ. 198 επ.). Κατά την κριτική παρουσίαση της θεωρίας αυτής ο A. Smith φαίνεται να δέχεται ότι υπάρχουν κάποια όρια στον αισθητικό σχετικισμό που θα πρέπει να γίνουν δεκτά και για τη θεωρία του πράττειν. Κατά τον Buffier χαρακτηρίζονται ως ωραία αντικείμενα «συνήθη» του είδους τους που πραγματοποιούν «μια κάποια μεσότητα» διατηρώντας ίση απόσταση από τις διάφορες αποκλίνουσες μορφές που απαρέσκουν. Αυτός ο αριστοτελισμός της μεσότητας, μεταφερόμενος στο πεδίο της αισθητικής, αντιστοιχεί προς το μέσο τύπο τελειότητας που επισημάναμε ως τύπο αξιολόγησης του πράττειν. Το «μέσο» και το μέτρο αυτό «φέρει (κατά τον Buffier) τους ισχυρότερους χαρακτηριστές της γενικής κατασκευής του είδους και έχει την ισχυρότερη ομοιότητα προς το μεγαλύτερο μέρος των ατόμων». Η θεωρία αυτή του Buffier οδηγεί στον ιστορικό σχετικισμό με την έννοια ότι ανάλογα με τα ήθη και έθιμα και τη δομή του φαντασιακού σε κάθε ιστορική κοινωνία, θεωρείται ότι ποικίλουν και οι κρατούσες αισθητικές μορφές χωρίς να υπάρχουν κριτήρια δεσμευτικής κατάταξης και αξιολόγησής τους.

Ο A. Smith ρητά αντιπαρατίθεται στη σχετικιστική αυτή άποψη. Αρνείται ότι το αίσθημα, ακόμα και της εξωτερικής

Patschull, *Verwertung fremder Arbeit*, Γκέτινγκεν 1984, σελ. 74 επ.

8. Πρβλ. για τα κριτήρια αξιολόγησης της πράξης στον A. Smith, M. Brown, *A. Smiths economics*, Λονδίνο, Ν.Υ., Σίδνεϋ 1988, σελ. 140 επ., όπου υπογραμμίζεται η σημασία των αισθητικών κριτηρίων αξιολόγησης. Αντίθετα T. P. Campbell, *Adam Smiths Science of Morals*, Λονδίνο 1971, όπου τονίζεται το στοιχείο της χρησιμότητας.

ομορφιάς, θεμελιώνεται ολοκληρωτικά στα ήθη και στα έθιμα. Υποστηρίζει ότι μάλλον η χρησιμότητα της κάθε μορφής και η καταλληλότητά της για τους χρήσιμους σκοπούς προς τους οποίους κατευθύνθηκε εμπρόθετα ο δημιουργός της είναι τα στοιχεία που την καθιστούν αισθητικά αποδεκτή από τα μέλη μίας ιστορικής κοινωνίας. Ο Α. Smith αναφέρεται ακόμη σε προτιμήσεις και «φυσικές σχέσεις» που συνιστούν αισθητικές αξίες, όπως λ.χ. η προτίμηση του λείου από το τραχύ, της ποικιλίας από το μονότονο. Ιδιαίτερα αναφέρονται στη συνεκτική ποικιλία (connected variety). Επειδή σ' αυτήν «κάθε νέο φαινόμενο μοιάζει να εισάγεται από εκείνο που προηγήθηκε και... όλα τα συνδεδεμένα μέρη φαίνεται να έχουν κάποια φυσική σχέση μεταξύ τους είναι περισσότερο ευχάριστη από μια ασύνδετη και άτακτη συγκέντρωση από ασύνδετα αντικείμενα» (σελ. 199/200). Φαίνεται λοιπόν πως ο Α. Smith δέχεται ότι ένα πλέγμα ιδεών όπως της χρησιμότητας, της καταλληλότητας ως προς τους προσανατολισμούς του εμπρόθετου πράττειν, της συνοχής και συμφωνίας των μερών προς το όλο, της ποικιλίας και κομψότητας αποτελεί κάποιου είδους «όριο» στον ιστορικό σχετικισμό των πολιτισμικών μορφών⁹. Πρόκειται εδώ για ένα «όριο μέσα σε όριο» δεδομένου ότι τους γενικούς όρους κοινωνικού πράττειν θέτει η δικαιοσύνη, ενώ η χρησιμότητα φαίνεται να δρα συμπληρωματικά οργανώνοντας με κάποιο τρόπο –ασαφή ακόμη– την ακατάτα-

9. Διαφαίνεται εδώ ήδη μία αντιστοριστική στρατηγική καθώς και η έλξη του ερμηνευτικού πλαισίου από πρακτικές σχέσεις που προκύπτουν σε σύγχρονο φυσικό σύστημα. Τα στοιχεία αυτά μπορούν να ανιχνευθούν και στην «Ιστορία της Αστρονομίας» του Α. Smith (The History of Astronomy, in: *Essays on Philosophical Subjects*, D. D. Raphael, A. S. Skinner, Liberty Classics 1982) όπου τίθεται το πρόβλημα του ρόλου της φαντασίας και του σχετικισμού στα επιστημονικά συστήματα. Πιστεύω ότι μπορεί και εδώ να διακρίνει κανείς μία αντισχετικιστική κατεύθυνση στην επιχειρηματολογία, ιδιαίτερα βάσει της σύνδεσης των connecting principles της επιστημονικής γνώσης με ένα αξιολογικά φορτισμένο (φυσικό) σύγχρονο πλαίσιο αναφοράς (πρβλ. σελ. 105: ανάπτυξη επιστήμης και τεχνικής, σελ. 46: γενίκευση της γνώσης, σελ. 48, 67: εγκαθίδρυση τάξης, ασφάλειας, σελ. 67: ήπιας διακυβέρνησης). Το πλαίσιο αυτό αντιστοιχεί στην ιδέα που διατυπώνεται στον *Πλούτο των Εθνών* (σελ. 28 επ.) της ίδιας της επιστήμης ως αποτελέσματος του καταμερισμού της εργασίας.

κτη πολλαπλότητα των κοινωνικών μορφών του πράττειν. Αν ληφθεί υπόψη ότι πολλές από τις μορφές αυτές είναι παράγωγα της δημιουργικής φαντασίας (εγωιστικά και ιδεολογικά περιεχόμενα γίνονται αποδεκτά ως συμβιδάσιμα με την ηθικότητα), το ιστορικό δυνατό μέτρο «τελειότητας» του πράττειν εμφανίζεται ως *mixtum compositum*, ως ενότητα του ηθικού, δίκαιου, ιδεολογικού-εγωιστικού κλπ. που ανταποκρίνεται σε κάποιο ευρύτερο κριτήριο χρησιμότητας. Ενώ η χρησιμότητα έχει απορριφθεί από τον A. Smith ως αυστηρή οργανωτική (λειτουργιστική) μορφή του κοινωνικού πράττειν, τονίζεται ιδιαίτερα η ευρύτερη έννοιά της (πρβλ. και *Πλούτο των Εθνών*, σελ. 25, την έννοια της *extensive utility*) ως ασθενούς αρχής, στην οποία μπορεί και πρέπει να αναφέρεται η θεωρητική ανάλυση, χωρίς να μπορεί ωστόσο να «αφαιρέσει» από την ιστορικότητα των μορφών μέσα από τις οποίες εκφράζεται το χρήσιμο (έτσι υποστηρίζεται λ.χ. στη *Θεωρία* ότι δεν μπορεί να νοηθεί χρήσιμο που να μην έχει επικρατήσει ως «συνήθεια»).

Οι συνέπειες της προβληματικής αυτής μπορούν να φανούν αν στραφούμε στη λειτουργία της κοινωνικής φαντασίας στη *Θεωρία* και στις αντιλήψεις του A. Smith για το ρόλο του ιδεολογικού στοιχείου στην κοινωνία και στην πολιτική.

3. Στοιχεία μιας θεωρίας της ιδεολογίας

στη Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων

Η παρουσίαση της προβληματικής του μετριασμού του εγωισμού και της συμπάθειας και η θεωρία των αρετών και ικανοτήτων του ατόμου, ορίζουν ένα πλαίσιο ανάλυσης του κοινωνικού πράττειν που δεν επαρκεί ωστόσο για τη διερεύνηση του τρόπου που πραγματικές κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες σε συνθήκες κοινωνικής ανισότητας διαμεσολαβούνται από ιδεολογικούς μηχανισμούς. Η προσέγγιση των μηχανισμών αυτών γίνεται στη *Θεωρία*, με αφαίρεση από την προβληματική του καταμερισμού της εργασίας και της ανταλλα-

γής, στα πλαίσια του αφηρημένου τύπου ηθικο-πρακτικής θεωρίας, δηλαδή με αφετηρία τα βασικά δομικά στοιχεία της θεωρίας του πράττειν. Από τη σκοπιά του ατομικού (μετριασμένα εγωιστικού) πράττειν ο κοινωνικός χώρος αλληλεπίδρασης εμφανίζεται ως σύνολο σκοποθεσιών που κινητοποιούνται μέσα για την ευόδωσή τους και γίνονται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό αποδεκτές από τους δρώντες. Η εξέταση των σκοποθεσιών αυτών ως αντιτιθέμενων στρατηγικών δεν θα μπορούσε να οριοθετήσει την εμβέλεια των μηχανισμών της συμπάθειας και συγκεκριμένα δεν θα μπορούσε να δώσει απάντηση στο πρόβλημα της κοινωνικής συνοχής και στο πρόβλημα του εκσυγχρονιστικού και μεταρρυθμιστικού πράττειν, που αποτελούν κεντρικά προβλήματα σε σύγχρονες κοινωνίες που απασχόλησαν τον A. Smith. Στα πλαίσια της ανάλυσης σε ηθικό πρακτικό τύπο, προκύπτει η ανάγκη συμπλήρωσης και ανάπτυξης της προβληματικής της συμπάθειας προς την κατεύθυνση της κατασκευής ιδεολογικών δομών που να «αντιστοιχούν» στην οικονομικο-κοινωνική δομή του πράττειν (που αναπτύσσεται στον *Πλούτο των Εθνών*). Προς την κατεύθυνση αυτή οι αναλύσεις του A. Smith στρέφονται προς έναν ιδιαίτερο τύπο συμπαθητικής ταύτισης: δηλαδή προς διαδικασίες συμπάθειας όχι αναγκαστικά προς τους σκοπούς, αλλά και προς τα μέσα που επιλέγουν και κινητοποιούν οι δρώντες. Με τη δομή αυτή ταύτισης με τα μέσα συνδέονται α) μια θεωρία κοινωνικής νομιμοποίησης (συνοχής) β) μία θεωρία του εκσυγχρονιστικού οικονομικού πράττειν γ) μία θεωρία του μεταρρυθμιστικού πολιτικού πράττειν. Αφετηρία των θεωριών αυτών είναι οι ιδεολογικοί μηχανισμοί και το πρόβλημα της αυτοεξαπάτησης των δρώντων. Θα στηριχθούν στον ιδιαίτερο ρόλο της φαντασίας κατά τη συγκρότηση κοινωνικο-πολιτικών πρακτικών (της οποίας η σημασία για την πλήρωση του «επιτρεπτού» και «χρήσιμου» πεδίου του κοινωνικού πράττειν επισημάνθηκε ήδη).

Κεντρικό θέμα της πρώτης προβληματικής είναι ο τρόπος αντιμετώπισης από τους δρώντες των ισχυρών, των μεγάλων («the great»). Ο A. Smith παρατηρεί ότι απέναντι στην ευτυχία και τελειότητα που εμφανίζει η ζωή των κοινωνικά προ-

νομιούχων οι λοιποί δρώντες αισθάνονται μίαν «ιδιάζουσα συμπάθεια» (σελ. 52) και ταυτίζονται με τις απολαύσεις τους. Ιδιαίτερο ρόλο διαδραματίζει εδώ η φαντασία με το να επιτρέπει στους δρώντες να μπαίνουν στη θέση των ευτυχισμένων ισχυρών και βάσει της ταυτιστικής αυτής λειτουργίας να τους ωθεί να επιθυμούν τη διατήρηση και αύξηση αυτής της ευτυχίας των άλλων: Ο ρόλος αυτός της φαντασίας αποκαλύπτει μία δομική δυσλειτουργία της ανακλαστικής δομής της συμπάθειας, δεδομένου ότι η ταύτιση με την κατάσταση του άλλου πράττοντος δεν οδηγεί εδώ σε αξιολόγηση του πράττειν, αλλά σε άκριτη αποδοχή του που στηρίζεται στο θαυμασμό για τα μέσα που διαθέτει. Πόση σημασία δίνει ο A. Smith στην ιδιαίτερη αυτή ταυτιστική λειτουργία της φαντασίας φαίνεται από τη θέση του, ότι στη λειτουργία αυτή βασίζεται η διάκριση μεταξύ ομάδων και τάξεων στην κοινωνία (σελ. 52). Και εδώ διευκρινίζεται ότι η λειτουργία αυτή δεν μπορεί να αναλυθεί με κατ' ευθείαν αναφορά στη χρησιμότητα, ούτε στη λειτουργιστική ιδέα μιας επιθυμητής κοινωνικής τάξης που υποστηρίζεται με την ενεργοποίηση των ταυτιστικών και ιδεολογικών μηχανισμών: Οι μηχανισμοί αυτοί κρίνεται ότι είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης «φύσης» και ενεργοποιούνται έστω κι αν κάποια έλλογα και φιλοσοφικά κριτήρια απορρίπτουν τις κοινωνικές δομές που υποβαστάζονται απ' αυτούς (σελ. 53).

Σε συγκεκριμένες αναλύσεις του τρόπου που επιδρά η ταύτιση «με τα μέσα» στο χώρο της κοινωνίας και της πολιτικής ο A. Smith αναδεικνύει τον ιδεολογικό αυτό παράγοντα σε αναγκαίο δομικό στοιχείο των χαρακτηριστικών μορφών νομιμοποίησης και «αποδοχής» του κοινωνικού πράττειν άλλων δρώντων σε συνθήκες κοινωνικής ανισότητας. Υποστηρίζει (σελ. 182 επ.) ότι ο θαυμασμός του «θεατή» για την κατάσταση που ζουν οι «πλούσιοι και μεγάλοι» κατευθύνεται μάλλον προς τα έντεχνα και κομψά διαθέσιμα μέσα που χρησιμοποιούν στην εξυπηρέτηση της απόλαυσής τους (καθώς και στην κομψότητα της διάταξής τους) παρά στην ίδια την απόλαυση. Η μεθοδική αφαίρεση από τις ταυτιστικές διαδικασίες με τα μέσα που ισοδυναμεί με «αποϊδεολογοποίηση» των δια-

δικασιών σύστασης του κοινωνικού πράττειν, θα οδηγούσε σ' ένα μοντέλλο κοινωνίας όπου θα έλειπαν τα στοιχεία ζωντανίας και κίνησης και το οποίο θα αντιστοιχούσε στην εικόνα κοινωνίας του άρρωστου, απελπισμένου, σε βαθιά γηρατεία ανθρώπου. Από τη σκοπιά αυτή η ισχύς και τα πλούτη εμφανίζονται, όπως πράγματι είναι («appear then to be, what they are») δηλαδή ως «τεράστιοι, κοπιωδώς κατασκευασμένοι μηχανισμοί», φτιαγμένοι από λεπτότατα ελατήρια που ποτέ δεν εξασφαλίζουν τελείως τον κύριό τους από το φόβο, τη μέριμνα, την αρρώστια, τον κίνδυνο και το θάνατο (σελ. 183).

Οι αναλύσεις αυτές δείχνουν ότι η αντίληψη του Α. Smith για την ιδεολογική λειτουργία των ταυτίσεων κατανοεί την ιδεολογία ως στοιχείο αποκλεισμού και «απόθησης» χομπσιανών καταστάσεων (πρβλ. φόβο, κίνδυνο κλπ.). Οι ιδεολογικά μεσολαβημένες ιστορικές μορφές οργάνωσης της κοινωνίας θεωρούνται ως φυσικές μορφές «υγείας» της κοινωνίας και αντιπαρατίθενται στην (αποϊδεολογοποιημένη) κατάσταση ανάγκης, απειλής και φόβου¹⁰. Μέσω των ιδεολογικών μηχανισμών το «πράγματι είναι» της ισχύος και του συσσωρευμένου πλούτου δεν γίνεται συνειδητό ως τέτοιο και συνεπώς δεν αποβαίνει δυσβάστακτο για τους πολλούς (που συμβιβάζονται με την πραγματικότητα των κοινωνικών ανισοτήτων «μετέχοντας» ταυτιστικά στον κοινωνικό πλούτο που είναι χωριστός απ' αυτούς).

Η αποϊδεολογοποιημένη πραγματικότητα συνειδητοποιείται ως τέτοια μόνο μέσα από τις αφαιρετικές λειτουργίες της επιστήμης που κατανοεί βάσει της συλλογιστικής της και την αναγκαιότητα της ψευδούς ιδεολογικής συνείδησης ως στοιχείου κοινωνικής συνοχής και προόδου. Η αφαιρετική σκο-

10. Επισημαίνουμε εδώ τις μεταφορές «υγιούς» και «άρρωστης» κατάστασης που χρησιμοποιούνται για το χαρακτηρισμό, κατ' αντιπαράθεση, ενός συστήματος, του οποίου η συνοχή εξασφαλίζεται μέσω ιδεολογικών μηχανισμών (αισθητική διαρρύθμιση) και ενός συστήματος σε κατάσταση κρίσης, στο οποίο πίσω από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς προβάλλουν οι πραγματικοί κίνδυνοι που το απειλούν. Η ανάλυση αυτή μπορεί να συνδυασθεί με τις αναλύσεις των σχέσεων του συστήματος σε κατάσταση ειρήνης και κατάσταση ανάγκης και του προβλήματος νομιμοποίησης της εξουσίας, σελ. 231 επ. (πρβλ. εδώ ενότητα 4 και υποσημ. 13).

πιά της επιστήμης έχει εδώ αντικείμενό της τη «φύση» που αναπαράγει ως μορφή την «ομορφιά» και την «τάξη», την αρμονική διάταξη των πολιτικοοικονομικών συστημάτων, που τα κάνει να φαντάζουν (μέσω της ενεργοποίησης της φαντασίας) ως «μεγάλα, ωραία και ευγενή» αποτελέσματα ανθρώπινης δράσης. Στον *Πλούτο των Εθνών* ο Α. Smith κατανοεί την ίδια την επιστήμη ως αποτέλεσμα της «φυσικής» ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας. Η επιστήμη, φαίνεται να υποστηρίζει στη *Θεωρία*, δεν θα πρέπει να αποκοπεί μέσω αφαιρέσεων από τις προϋποθέσεις της και το αντικείμενό της, την ανθρώπινη φύση, όπως εκδηλώνεται ως συνείδηση του μέσου δρώντος, ο οποίος δεν δρα αφαιρετικά, όπως αυτή. Η επιστημονική κρίση υπολογίζει λ.χ. την «πραγματική ικανοποίηση» που προσφέρουν τα διαθέσιμα μέσα ικανοποίησης των αναγκών και την αποχωρίζει από την αισθητικο-ιδεολογική λειτουργία των μέσων αυτών, διαπιστώνοντας ότι η «ικανοποίηση» είναι «περιφρονητέα και μηδαμινή» (πρβλ. σελ. 183). Στρεφόμενη όμως προς το «αντικείμενο» παρατηρεί ότι η «εξαπάτηση» αυτή, η ιδεολογοποίηση του πράττειν είναι ακριβώς το στοιχείο που «ξεσηκώνει και διατηρεί σε διαρκή κίνηση την ανθρώπινη δραστηριότητα» (ibid). Επιστρέφοντας από την αφαίρεση στο δεδομένο (ιδεολογικά φορτισμένο, κοινωνικό είναι) ο επιστημονικός συλλογισμός θα πρέπει να αξιολογήσει θετικά –μέσα στα έλλογα όρια που ο ίδιος θέτει– τις διαδικασίες αναπαραγωγής ψευδούς συνείδησης: «Και είναι καλό ότι η φύση μάς εξαπατά κατ' αυτόν τον τρόπο» (σελ. 183).

Η προβληματική αυτή μας οδηγεί σ' ένα δεύτερο ζήτημα που σχετίζεται με το ρόλο του ιδεολογικού-φαντασιακού στη σύγχρονη κοινωνία, στο πρόβλημα του εγωιστικού πράττειν ως εκσυγχρονιστικού-πρωτοβουλιακού πράττειν. Το ζήτημα αυτό αναφέρεται στον τρόπο που από τον εγωισμό «παράγονται» οι ιστορικοί τύποι του επιχειρηματία και του οικονομικά δραστηριοποιημένου γαιοκτήμονα που προϋποτίθενται για την κατανόηση της σύγχρονης κοινωνικοοικονομικής δυναμικής. Κι εδώ προϋποτίθεται ως διαμεσολαβητικό στοιχείο το ιδεολογικό-φαντασιακό στοιχείο.

Τα αποτελέσματα της λειτουργίας των ιδεολογικών μηχανισμών στην κοινωνική διαδικασία έχουν αναλυθεί από τον A. Smith με αναφορά στην επίδραση ενός «αόρατου χεριού» (σελ. 184) στην οικονομικοκοινωνική διαδικασία. Ιδιαίτερη σημασία έχει το (μεθοδολογικό) επίπεδο, στο οποίο αναπτύσσεται η προβληματική του «αόρατου χεριού». Η προβληματική δεν θεματοποιεί μη-ηθελημένα από τους δρώντες αποτελέσματα των πρακτικών τους στην αγορά, αλλά ευεργετικά (κατά την κρίση της φιλοσοφίας) για την κοινωνία αποτελέσματα που προκύπτουν από τους μηχανισμούς επιδίωξης διακρίσεων και από πρακτικές που συγκροτούνται μέσα από τους φαντασιακούς-ιδεολογικούς μηχανισμούς. Η ανάλυση του ιδεολογικού στοιχείου γίνεται στο εσωτερικό του ηθικοπολιτικού τύπου και εκ των υστέρων «αντιστοιχείται» προς την πολιτικο-οικονομική θεωρία του *Πλούτου των Εθνών*. Διαφέρει έτσι η μεθοδολογική προσέγγιση του A. Smith σαφώς από τις μεταγενέστερες θεωρίες μη-ηθελημένων αποτελεσμάτων του πράττειν, τόσο από την εγελιανή θεωρία της πανουργίας του Λόγου (που θεματοποιεί κυρίως μη-ηθελημένα αποτελέσματα του ιστορικού πράττειν), όσο και από την καντιανή θεωρία της «πρόθεσης της φύσης» και τη μαρξική θεωρία της ιδεολογίας που θεματοποιούν προβλήματα παραγωγής «πλαστικής» εγωιστικής συνείδησης με κατ' ευθείαν αναφορά στην ανταγωνιστική αγορά¹¹.

Το βασικό παράδειγμα του A. Smith για τη λειτουργία

11. Αντίθετη άποψη υποστηρίζεται εις T. D. Campbell, *A. Smith's Science of Morals*, Λονδίνο 1971, όπου η κατασκευή «αόρατου χεριού» θεωρείται ότι επιδιώκει τη λειτουργιστική και τελεολογική «εξήγηση» μη-αναμενομένων αποτελεσμάτων των εγωιστικών πράξεων (σελ. 73). Είναι ενδιαφέρον ότι και στον *Πλούτο των Εθνών*, η σχετική αναφορά σε προβληματική «αόρατου χεριού» (σελ. 456) δεν έχει καθαρά λειτουργιστικό χαρακτήρα με κατευθείαν αναφορά στο οικονομικό σύστημα. Αναπτύσσεται σε σχέση με την κριτική στο μερκαντιλιστικό σύστημα και δείχνει ότι η επιδίωξη του κέρδους οδηγεί σε συνειδητή επιδίωξη ένταξης της οικονομικής δραστηριότητας σε πλαίσιο πολιτικών και συναλλακτικών σχέσεων που αποτελεί το ίδιο ενδιάμεση αξία (λ.χ. επιδίωξη δραστηριοποίησης σε γνωστό περιβάλλον που μπορεί ο δρων να «εμπιστευτεί» ή επιδίωξη «εξασφάλισης») και ότι μέσω της πραγματοποίησης ενός τέτοιου πλαισίου επιτυγχάνεται το δημόσιο συμφέρον.

του φανταστικού και των κοινωνικο-οικονομικών συνεπειών της δεν αναφέρεται στον αστό έμπορο και βιοτέχνη· θεματοποιεί τη στάση του γαιοκτήμονα ιδιοκτήτη που επιδιώκει την πολυτέλεια, κατανάλωση και επίδειξη. Το μορφικό στοιχείο που ενδιαφέρει εδώ είναι η μετάφραση του φανταστικού στοιχείου (επιθυμία για πλουτισμό και υπερκατανάλωση) σε «συστηματικό» στοιχείο οργανωμένης επιχειρηματικής δραστηριότητας, βελτιώσεων στην παραγωγή κλπ. (που αντιστοιχούν και ανταποκρίνονται στις διαδικασίες οικονομικής ανάπτυξης, πρβλ. σελ. 184 επ.). Αν λ.χ. ο γαιοκτήμονας προδίδει σε βελτιώσεις στην αγροτική παραγωγή, θα προκύψει μη-ηθελμένο θετικό κοινωνικό-οικονομικό αποτέλεσμα: θα αυξηθεί δηλαδή η παραγωγικότητα της εργασίας και η παραγωγή, ούτως ώστε οι φτωχοί αγροεργάτες που απασχολήθηκαν στον κλάδο αυτό να προμηθεύονται μέρος του προϊόντος που σχεδόν θα αντιστοιχούσε σε ό,τι θα τους απέδιδε η γη, στην περίπτωση που δεν θα υπήρχε η συγκεντρωμένη γαιοκτησία και η γη θα ήταν μοιρασμένη σε όλους εξ ίσου. Με τον τρόπο αυτό, υποστηρίζει ο A. Smith, οι γαιοκτήμονες προωθούν «χωρίς να το ξέρουν» το συμφέρον της κοινωνίας και παρέχουν τα μέσα για την ανάπτυξή της.

Η ιδεολογική δομή συστημάτων φαντασίας που αναπτύξαμε λειτουργεί κατά τον A. Smith και σε ένα τρίτο επίπεδο κατά την κινητοποίηση του πολιτικού πράττειν και της θέσης μεταρρυθμιστικών θεσμών. Ως παράδειγμα φέρνει ο A. Smith τον μεταρρυθμιστή «πατριώτη» που αγωνίζεται για τη βελτίωση της δημόσιας διοίκησης, του οδικού δικτύου κλπ. Τα κίνητρά του δεν είναι αποκλειστικά η συμπάθεια προς τους διοικουμένους και η επιδίωξη της ευτυχίας τους, αλλά είναι η ίδια η οργάνωση και τελειοποίηση των δημόσιων θεσμών, των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων κλπ., δηλαδή η αρμονία και ευταξία, γενικότερα η κομψότητα και «ομορφιά» του συστήματος διακυβέρνησης και του κρατικού μηχανισμού είναι στοιχεία που του προκαλούν ικανοποίηση. Γι' αυτό και υποστηρίζει ότι μπορεί να αφυπνισθεί το ενδιαφέρον για μεταρρυθμιστικούς στόχους στους πολίτες, αν δεν υπογραμμισθούν μόνο οι δυνατότητες να καλυφθούν κοινωνικές ανάγκες

από τα μεταρρυθμιστικά μέτρα αλλά τονισθεί η συστηματική διάσταση του μεταρρυθμιστικού έργου, η ένταξη των επί μέρους διοικητικών ενεργειών σε κυβερνητικό σύστημα και τα προβλήματα καταλληλότητας και αποδοτικότητας συντονισμένων μηχανισμών κρατικής παρέμβασης σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας. (Μ' αυτήν την έννοια κατανοεί ο A. Smith και το ρόλο των πολιτικών σπουδών ως αναγκαία μελέτη των «συστημάτων» σε μία κοινωνία). Η προβληματική αυτή παρουσιάζει από θεωρητική άποψη δύο διαστάσεις που αναφέρονται στη σχέση κρατικών πολιτικών προς τα κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα μίας χώρας: α) Γίνεται η εκτίμηση ότι η θεσμοποίηση σε σύγχρονα κράτη δεν μπορεί να γίνεται με ατομικά μέτρα, αλλά πρέπει να έχει μία εσωτερική έλλογη ιεράρχηση των επιμέρους πολιτικών «σε σύστημα» αντίστοιχα με τη σπουδαιότητα των υπό επίλυση προβλημάτων που παρουσιάζονται άτακτα στην κοινωνία. β) Από την ανάλυση προκύπτει η δυνατότητα της μη-αντιστοιχίας συστηματικής κρατικής πρακτικής (που διέπεται από «δημόσιο πνεύμα» πρβλ. σελ. 185 επ.) και κοινωνικών προβλημάτων. Η δυνατότητα αυτή προκύπτει από την ίδια τη δομή της πολιτικής και του μεταρρυθμιστικού πράττειν που κατανοούνται ως «συστηματικές» ενέργειες που αποχωρίζονται από το κοινωνικό και επενεργούν διορθωτικά πάνω σ' αυτό (μάλιστα κάνοντας αφαίρεση, για να επενεργήσουν οργανωμένα και αποτελεσματικά, από τη δομή υποκειμενικών αναγκών, αισθημάτων κλπ.). Οι συνέπειες αυτής της δυνατότητας αναντιστοιχίας εξετάζονται από τον A. Smith ως χωριστό πρόβλημα κοινωνικής δυναμικής και κοινωνικής αλλαγής στην 6η έκδοση της *Θεωρίας των Ηθικών Συναισθημάτων*.

4. Κοινωνική δυναμική και κοινωνική αλλαγή

Κατά τη μαρτυρία του Dugald Stewart, του παλαιότερου βιογράφου του A. Smith, ο Smith έστειλε στον εκδότη του αρχές του χειμώνα του 1789-90 μία σειρά από συμπληρώσεις

32 ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΑ

της *Θεωρίας των Ηθικών Συναισθημάτων* που συμπεριελήφθησαν στην 6η έκδοση του έργου το 1790, τη χρονιά του θανάτου του A. Smith. Οι συμπληρώσεις αυτές περιέχουν σημαντικές ιδέες για την προβληματική της κοινωνικής σύστασης και διαστρωμάτωσης καθώς και για την προβληματική της κοινωνικής μεταβολής (μεταρρυθμιστικού ή επαναστατικού χαρακτήρα) και φαίνεται ότι είναι επηρεασμένες από τις επαναστατικές εξελίξεις στη Γαλλία.

Στα κείμενα αυτά παρατηρείται μία διπλή οπτική του χαρακτήρα της συνολικής κοινωνίας, που τείνει να υπερβεί την ατομιστική προσέγγιση της ηθικο-πρακτικής θεωρίας του A. Smith. Αφενός η κοινωνία παρουσιάζεται ως οργανωμένο «όλο» κοινωνικο-πολιτικών «τάξεων», σε σχέση με το Κράτος, αφετέρου κατονομάζονται συγκροτησιακές αρχές του κοινωνικού και πολιτικού που προκύπτουν σε υψηλό βαθμό αφαίρεσης και σε σχέση με τις οποίες τίθενται προβλήματα κοινωνικο-πολιτικής ανάπτυξης και παρουσιάζονται κριτήρια αξιολόγησής της. Κεντρική «μακρο-πολιτική» κατηγορία είναι στα κείμενα αυτά η έννοια του «συντάγματος» της κοινωνίας, έννοια ευρύτερη από την έννοια του νομικού συντάγματος, αναφερόμενη στον τρόπο που η κοινωνία συντάσσεται από επί μέρους «τάξεις», και στις στατικές και δυναμικές σχέσεις μεταξύ τους και προς το Κράτος. Κάθε ανεξάρτητο Κράτος, υποστηρίζει ο A. Smith (σελ. 230) χωρίζεται σε πολλές, μεταξύ τους διαφορετικές «τάξεις» και «κοινότητες» που η καθεμιά τους έχει ιδιαίτερες εξουσίες, προνόμια και ασυλίες. Τα επί μέρους άτομα είναι «κατά φύση» (naturally) περισσότερο συνδεδεμένα με την δική τους «τάξη» παρά με τις λοιπές, μια και σ' αυτήν υλοποιούνται τα «συμφέροντα» και η «ματαιοδοξία» (vanity) τους, και επιδιώκουν την εξασφάλιση και διεύρυνση των δικαιωμάτων και ελευθεριών της τάξης αυτής, απέναντι σε αντίστοιχες αντίπαλες επιδιώξεις των άλλων τάξεων.

Ο A. Smith συνάγει από αυτές τις παραδοχές μία συνθήκη διατήρησης της συγκεκριμένης συνταγματικής κατάστασης, εφόσον οι επί μέρους τάξεις επιτυγχάνουν να διατηρήσουν τα επί μέρους προνόμια κλπ. που κατέχουν σε συνθήκες ισορρο-

πίας μεταξύ τους. Και μία συνθήκη μεταβολής τους, στο βαθμό που ορισμένες από τις τάξεις αυτές επιτυγχάνουν να βελτιώσουν σε βάρος των άλλων την κατάστασή τους στο όλο σύνταγμα και να αλλάξουν προς όφελός τους και προς βλάβη των άλλων τους όρους ισορροπίας των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων.

Η έννοια του όλου ως σύνθεση των συμφερόντων των επί μέρους τάξεων είναι *πολιτική*. Οι επί μέρους τάξεις εξαρτώνται από το κράτος το οποίο εκφράζει και την ισορροπία τους και εγγυάται συνολικά την ασφάλειά τους. Από το γεγονός ότι όλες οι τάξεις είναι «υποταγμένες» στο Κράτος συνάγεται κατά τον A. Smith η υποχρέωσή τους να προωθούν τη διατήρηση και πρόοδό του. Δεν θα ήταν ωστόσο ρεαλιστικό να υποτεθεί ότι βάσει της υποχρέωσης αυτής οποιαδήποτε τάξη θα ήταν έτοιμη να θυσιάσει τα ιδιαίτερα προνόμια και δικαιώματά της χάριν των άλλων. Ο A. Smith τονίζει ότι εμμένοντας η κάθε τάξη στο σύστημα προνομίων που έχει εξασφαλίσει επιτελεί μία λειτουργία «ελέγχου» και μετριασμού των μεταρρυθμιστικών διαδικασιών και συντήρησης της κατεστημένης ισορροπίας μεταξύ των τάξεων. Έτσι ό,τι φαίνεται να αποτελεί ματαιώση των αλλαγών στη διακυβέρνηση, στην πραγματικότητα συμβάλλει στη σταθερότητα και διάρκεια του όλου συστήματος (σελ. 231).

Παρακολουθώντας τη συλλογιστική του A. Smith στο σημείο αυτό βλέπουμε ότι επιχειρηματολογεί με αφετηρία ένα *πλουραλιστικό μοντέλο* συνύπαρξης κοινωνικών ομάδων στο πολιτικό σύστημα με αναφορά της περιγραφής στην παραδοσιακή νομικο-ταξική συγκρότηση της κοινωνίας και με «αξιακή» αναφορά στις *minimum* λειτουργιστικές «αξίες» της ισορροπίας, διατήρησης και διάρκειας του συστήματος που θεωρούνται ότι αποτελούν το *minimum* αποδοχής όλων των τάξεων. Χαρακτηριστικό για το μοντέλο αυτό είναι η συνθήκη «μηδενικού» παιγνίου σταθερού αθροίσματος (δηλαδή ό,τι κερδίζει ο ένας θα το χάσει οπωσδήποτε κάποιος άλλος).

Στο μοντέλο αυτό ο A. Smith αντιπαραθέτει ένα *δεύτερο* μοντέλο που έχει ως αφετηρία τον *πολίτη* που χαρακτηρίζεται από φιλοπατρία. Είναι σαφές ότι η έννοια του πολίτη και της

φιλοπατρίας κατασκευάζονται σε υψηλότερο βαθμό αφαίρεσης από την έννοια «συμμετοχή σε νομική τάξη» (πρβλ. *citoyen*). Από την έννοια του πολίτη πηγάζουν κατά τον Α. Smith δύο διαφορετικές αρχές: α) του σεβασμού της υπάρχουσας συνταγματικής και κυβερνητικής τάξης. Θα μπορούσαμε να ονομάσουμε την αρχή αυτή αρχή της νομιμότητας του πολιτικού συστήματος που συνεπάγεται την αποδοχή του («υπακοή») από τους πολίτες (σελ. 231)¹², β) αρχή της επιδίωξης της ευημερίας της συνολικής κοινωνίας των πολιτών (*welfare of the whole society of his fellow-citizens*).

Στη βάση του δεύτερου αυτού μοντέλου ο προβληματισμός κατευθύνεται σε προβλήματα αντιστοιχίας ή αναντιστοιχίας του νομικοθεσμικού πλαισίου με το σύστημα κοινωνικών σχέσεων ως «όλο», με αφαίρεση από το νομικο-ταξικό πλουραλισμό. Είδαμε ότι λογικά η δυνατότητα μίας αναντιστοιχίας περιέχεται σπερματικά ήδη στην ιδέα της πολιτικής μεταρρυθμιστικής πρακτικής ως «σύστημα» που ανέπτυξε ο Α. Smith.

Στο κείμενο της ΣΤ' έκδοσης η ιδέα αυτή εξειδικεύεται: γίνεται αποδεκτό ότι η δυναμική των κοινωνικών όρων ευημερίας της όλης κοινωνίας μπορεί να έλθει σε αντίθεση με ένα παραδεδομένο πολιτικό σύστημα και από αυτή την αντίθεση να προέλθει κρίση νομιμοποίησης του συστήματος. Επιπλέον σε σχέση μ' αυτή την προβληματική συζητούνται και αξιολογούνται ορθές συμπεριφορές για τους πολιτικά ώριμους και σώφρονες πολίτες και για τους πολιτικούς. Τίθενται δηλαδή στο επίκεντρο προβλήματα συγκρότησης και δυναμικής «αστικής κοινωνίας». Τα προβλήματα που τίθενται εδώ μπορούν

12. Πρβλ. και σελ. 52 επ. όπου απορρίπτεται το δικαίωμα αντίστασης των υπηκόων. Πρόκειται για ένα σημείο διαφοροποίησης του Α. Smith από τον Hutcheson (*A System of Moral Philosophy*, 1755), ο οποίος αναγνωρίζει τέτοιο δικαίωμα. Για τη σχέση Hutcheson και Smith πρβλ. D. Winch, *A. Smith's Politics. An essay in historiographic revision*, Cambridge University Press, 1978. Διαφορετικά φαίνεται να τίθεται το πρόβλημα της αντίστασης από τον Α. Smith στις *Lectures on Jurisprudence*, R. L. Meek, D.D. Raphael, P.G. Stein, *The Liberty Classics* 1982, όπου γίνεται δεκτό δικαίωμα αντίστασης όταν οι επιμέρους εξουσίες υπερβούν τα νόμιμα όριά τους, λ.χ. το στέμμα προβεί σε φορολόγηση χωρίς την άδεια του αρμόδιου Κοινοβουλίου, πρβλ. lecture της 24.3.1763, σελ. 326 επ. και αναφορά στον J. Locke, σελ. 323.

να παραλληλιστούν με τα προβλήματα που θέτει ο Rousseau στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* σχετικά με την τρίτη τάξη και τη σχέση της με το δημόσιο συμφέρον¹³, αλλά και με τη μεταγενέστερη μαρξική ιδέα της αντίθεσης μεταξύ κοινωνικών δυνάμεων και πολιτικών συσχετισμών (όπως όμως διαπιστώνουμε από τις αναλύσεις του *Πλούτου των Εθνών* στην κατασκευή του Α. Smith το συμφέρον των αστικών τάξεων δεν ταυτίζεται με το δημόσιο συμφέρον, πρβλ. σελ. 267).

Ο Α. Smith διακρίνει, για να διευκρινίσει τη σχέση μεταξύ των δύο αρχών, μεταξύ κατάστασης ειρήνης αφενός και κατάστασης πολιτικών συγκρούσεων και πολιτικής αταξίας αφετέρου (σελ. 231 επ.)¹⁴. Η διάκριση αυτή θα αποκτήσει τεράστιο μεθοδολογικό βάρος στην εγελιανή Λογική του πολιτικού¹⁵.

Στην πρώτη περίπτωση οι δύο αρχές δεν έρχονται σε αντίθεση δεδομένου ότι η υποστήριξη του συστήματος διακυβέρνησης φαίνεται να είναι το καλύτερο μέσο για τη διατήρηση της ευτυχίας και ευημερίας της κοινωνίας (δηλαδή στην πρώτη περίπτωση από το γεγονός της ειρηνικής συμπεριφοράς των πολιτών τεκμαίρεται η ευτυχία και ευημερία τους και η παροχή εκ μέρους τους νομιμοποίησης στο πολιτικό σύστημα). Στη δεύτερη περίπτωση οι δύο αρχές ακολουθούν «διαφορετικούς δρόμους», η αυθεντία του πολιτικού συστήματος αμφισβητείται έμπρακτα (δηλαδή αμφισβητείται η καταλληλότητα του να εξασφαλίζει την κοινωνική ευημερία) και εκδηλώνεται «πνεύμα νεωτερισμού» που προσανατολίζεται σε νέες θεσμοποιήσεις που να μπορούν να εξασφαλίσουν την κοινωνική ευημερία.

13. J.J. Rousseau, *Du Contrat Social ou Principes du Droit Politique* (1762), Βιβλίο 3, Κεφ. XV (Garnier, Παρίσι 1962).

14. Η προβληματική που αναπτύσσεται εδώ, με αφετηρία τη διάκριση αυτή, συμπυκνώνει στοιχεία θεωρίας νομιμοποίησης, θεωρίας της ιδεολογίας και τον προβληματισμό του συγγραφέα πάνω στην αξιολογική δέσμευση μίας θεωρίας της κυριαρχίας. Επιτρέπει έτσι την εμβάθυνση σε θεωρητικά προβλήματα που είχαν αρχικά τεθεί αποκλειστικά σε επίπεδο θεωρίας της ιδεολογίας.

15. Πρβλ. G.W.F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse* (1821) § 278, Φρανκφούρτη/Μ. 1970.

Η απόφαση περί του ορθού πρακτέου στην περίπτωση αυτή είναι κατά τον Α. Smith από τα δυσχερέστερα προβλήματα και απαιτεί ύψιστη «πολιτική σοφία» (σελ. 231 επ.). Ο «σοφός» άνδρας είναι σε θέση να ζυγίσει τα καλά της σταθερής διακυβέρνησης απέναντι στη διατάραξη της με την αβέβαιη προοπτική καλύτερης διακυβέρνησης αφενός, καθώς και τα κακά της έλλειψης ευημερίας στο κοινωνικό όλο, απέναντι στην προοπτική ανάπτυξης και ευημερίας στο μέλλον. Ακόμα δάσει του πραγματικού συσχετισμού δυνάμεων έχει εκ των πραγμάτων να ζυγίσει το κόστος της υποστήριξης του παραδοσιακού συστήματος με δεδομένη την εκδήλωση επαναστατικών διαδικασιών, ή και το κόστος της επαναστατικής περιπέτειας με δεδομένο ότι το παραδοσιακό πολιτικό σύστημα ανθίσταται. Η δυσχέρεια μιας τέτοιας απόφασης δηλώνεται με το ότι η απόφαση ανατίθεται στην κριτική ικανότητα και την ορθοκρισία του «σοφού», ο οποίος θα αποφασίσει από περίπτωση σε περίπτωση αν θα στραφεί υπέρ της κατεστημένης τάξης ή των νεωτεριστών. Η ανακατασκευή της αναλογιστικής συλλογιστικής «σοφού ανδρός» αποτελεί το θεμελιακό θεωρητικό κριτήριο απόφασης στη συγκεκριμένη περίπτωση που θα ανατρέξει στην αναστοχαστική και κριτική λειτουργία της ορθοπρακτικής κρίσης. Έτσι η ιδέα του «σοφού ανδρός» (πρβλ. τον αριστοτελικό «σπουδαίο άνδρα») θα συνδεθεί με τη «λογική του ιδιαίτερου» που γενικεύεται μέσα από έναν ορθοπρακτικό προβληματισμό πάνω στις κοινωνικές σχέσεις συμπάθειας και επικοινωνίας –προβληματισμό που διαπιστώσαμε ότι διέπει και τη θεμελίωση της ιδέας της δικαιοσύνης.

Αλλά οποιαδήποτε ορθοπρακτική κρίση για τη σωστή συμπεριφορά σε δεδομένες συνθήκες, και του σοφότερου ανδρός, δεν μπορεί να επηρεάσει αποφασιστικά τις συνθήκες, αν ο θεωρητικός δεν είναι ταυτόχρονα και άνθρωπος της πράξης που συμμετέχει και διαμορφώνει τις διαδικασίες σταθεροποίησης ή αλλαγής της κοινωνίας. Γι' αυτό η κριτική θεώρηση του Α. Smith στρέφει το ενδιαφέρον της από το «σοφό άνδρα» στον *επιτυχημένο ηγέτη* (μεταρρυθμιστή και νομοθέτη) εξετάζοντας το πρόβλημα της «ορθής» μεταρρυθμίσης από την πλευρά της πολιτικής ηγεσίας.

Σε αντίθεση με τον «ήρωα» που αρύεται την αίγλη του από την επιτυχία του σε πόλεμο με εξωτερικό εχθρό, ο ηγέτης του κόμματος που κέρδισε σε εσωτερικό εμφύλιο πόλεμο δεν μπορεί να στηριχθεί αρχικά παρά στην υποστήριξη της δικής του πλευράς, ενώ πρέπει να υπολογίζει πιθανή αντίθεση των άλλων πολιτικών ομάδων. Οι ίδιοι οι δικοί του οπαδοί του ζητούν να προχωρήσει σε ακραία μέτρα αλλαγών και εμποδίζουν τις τυχόν μετριαστικές του πρωτοβουλίες. Η επανασταστική κατάσταση είναι η κατ' εξοχήν κατάσταση ανάπτυξης «πνεύματος συστήματος» που συγκροτείται ως αφηρημένο ιδανικό που έρχεται σε αντίθεση με την κατάσταση των πραγματικών αναγκών της κοινωνίας και καταλήγει σε φανατισμό. Πολύ συχνά οι ηγέτες των κερδισμένων προτείνουν μαξιμαλιστικά προγράμματα εκ βάθρων αλλαγής του όλου συντάγματος και στα ουσιώδη του μέρη, ενώ οι οπαδοί τους βρίσκονται σε κατάσταση αφιονισμού από τη φανταστική ομορφιά του αφηρημένου ιδεώδους που δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί από καμία εμπειρία. Παρασυρμένοι από τη δυναμική αυτή, οι ηγέτες συχνά δρουν, έστω και εναντίον της ίδιας τους της ορθοκρισίας, ως εάν να συμμετείχαν και οι ίδιοι στη γενική «τύφλωση» και αυτοεξαπάτηση (σελ. 233).

Η δραστηριοποίηση αυτή του φαντασιακού σε «πνεύμα συστήματος» αποδεσμευμένο από ορθολογικά κριτήρια αποτελεί κατά τον A. Smith επικίνδυνη *αισθητικοποίηση της πολιτικής*. Οι «άνθρωποι του συστήματος ερωτεύονται την υποτιθέμενη ομορφιά» των ίδιων τους των κυβερνητικών σχεδίων, χωρίς να δέχονται οποιονδήποτε συμβιβασμό, επιδιώκοντας την πληρότητα και ολοκλήρωση του προγράμματος. Θεωρούν ότι μπορούν να ελέγχουν τα μέλη του κοινωνικού σώματος σαν να ήταν φιγούρες σε σκακιέρα (σελ. 234). Τη δική τους «ιδέα της τελειότητας» την ανάγουν, χάνοντας το ορθό μέτρο, σε τοποθέτηση του «σοφού άνδρα» στην οποία θα πρέπει να προσαρμοσθούν όλα τα άλλα μέλη της κοινωνίας.

Η στάση αυτή του φανατικού ηγέτη παραγνωρίζει κατά τον A. Smith ουσιώδεις πτυχές της πραγματικής σύστασης των πολιτικών κοινωνιών, τις οποίες γνωρίζει ο «σοφός» και προς τις οποίες πρέπει να προσανατολίζονται οι ορθοπρακτι-

κές ιδέες των πολιτικών. Τα κομμάτια της κοινωνίας δεν είναι πόνια σε σκακιέρα αλλά προκύπτουν σε ιστορική «οργανική» διαπλοκή σχέσεων ακολουθώντας δικές τους αρχές κίνησης, τις οποίες δεν μπορούν ατιμωρητί να αγνοούν οι νομοθέτες. Μόνον αν η νομοθεσία προσαρμοσθεί στις αρχές αυτές μπορεί να επιτευχθεί ευχερής και αρμονική διακυβέρνηση (ibid). Βέβαια μία τέτοια προσαρμογή απαιτεί από τον ηγέτη των κερδισμένων το μετριασμό των μαξιμαλιστικών προγραμμάτων που επεκράτησαν κατά την επαναστατική διαδικασία και εξαρτάται από το βαθμό που ο ηγέτης αυτός είναι σε θέση να ελέγξει τους ίδιους του τους ανθρώπους (πράγμα που δεν είναι πάντα δεδομένο).

Από τις αναλύσεις του A. Smith προκύπτει ένα ιδεώδες πολιτικής ορθοπραξίας στο οποίο εκφράζεται το αίτημα σοφής και αναλογιστικής πολιτικής και καταξιώνεται ο πολιτικός ως άξιος μεταρρυθμιστής που διασφαλίζει με τη σοφή θεσμοθέτηση ηρεμία και ευημερία στο πολιτικό σώμα. Στο αποδεσμευμένο από μετριαστικούς ελέγχους φαντασιακό «πνεύμα συστήματος» αντιπαρατίθεται το μετριαστικό «δημόσιο πνεύμα» που αναφέρεται στη συμπάθεια προς τις ανάγκες και τα προβλήματα των πολιτών (σελ. 232)¹⁶. Στη φαντασιακή «ομορφιά αντιπαρατίθεται ως έλεγχος και όριο του πεδίου πολιτικής δραστηριοποίησης η «εμπειρία» (experience) που αναφέρεται στην πραγματική διαπλοκή και στην αντικειμενικότητα των ιστορικών κοινωνικών σχέσεων. Το «δημόσιο πνεύμα» εμφανίζεται έτσι ως έκφραση μιας ευρύτερης αριστοτελικής έννοιας της εμπειρίας που όπως θα δούμε βρίσκει την αντιστοίχισή της στην ιδέα του καταμερισμού της εργασίας. Είναι το διαμεσολαθητικό στοιχείο μεταξύ των κοινωνικών αναγκαιοτήτων και προβλημάτων (της αρχής της ευημερίας) και των πολιτικών σχεδίων και μεταρρυθμιστικών προγραμματισμών. Προϋποθέτει κατανόηση του σχετικού «δικαίου» και της άλλης πλευράς, απεμπλοκή του διακεκομμένου διαλόγου, αναλογιστική αναφορά στο επιχείρημα του αντιπάλου. Η ορ-

16. Πρβλ. αντιθέτως T.D. Campbell, op. cit. 216 επ., όπου τονίζεται ιδιαίτερα το στοιχείο «πνεύματος συστήματος» στη συγκρότηση της πολιτικής.

θή πολιτική θα λάβει υπόψη τη δεδομένη ισορροπία εξουσιών και προνομίων των μεγάλων «τάξεων» που συγκροτούν την κοινωνία και θα προβεί μόνο σε προσεκτικές και μετριαστικές μεταρρυθμίσεις και αλλαγές της. Θα επιδιώξει ευρύτατη συναίνεση με το Λόγο και την Πειθώ (reason and persuasion), αποφεύγοντας τη βία. Θα προσαρμόσει την πολιτική στις «συνήθειες» και «προκαταλήψεις» του λαού (εδώ η απάντηση στον ιστορισμό: η «ορθή πολιτική» δεν ανάγεται στο φαντασιακό, ούτε στο σχετικισμό των συνηθειών, αλλά εντάσσει τα στοιχεία αυτά σε ευρύτερο αναλογιστικό ορθοπρακτικό πλαίσιο). Δεν θα εφαρμόσει μαξιμαλιστικά προγράμματα, αλλά θα επιδιώξει το πρόγραμμα που θα εφαρμόσει να εντάσσεται, έστω και μερικά, σε ευρύτερο ορθοπρακτικό πλαίσιο και να εξασφαλίζει (έστω και οριακά) τη συναίνεση (πρβλ. σελ. 233 αναφορά στον Σόλωνα: Αν δεν μπορεί να θεσμοθετηθεί το άριστο σύστημα νομοθεσίας, να επιδιωχθεί η θεσμοθέτηση του καλύτερου απ' όσα μπορεί ακόμη να ανεχθεί ο λαός).

Με τις αναλύσεις αυτές ο A. Smith παρουσιάζεται συνεπής απέναντι στις επιστημολογικές του αφετηρίες και τους αξιακούς του προσανατολισμούς. Η δυσπιστία προς την ιδέα της «τελειότητας» ως τύπου του πράττειν που διαπιστώσαμε εμφανίζεται εδώ στις πολιτικές της προϋποθέσεις και συνέπειες. Η «ιδέα τελειότητας» του πολιτικού μπορεί να είναι αναγκαία ως κατευθυντήριο στοιχείο των απόψεών του, αλλά δεν μπορεί να αναχθεί σε κοινωνικοπολιτική αξία. Αξία είναι μάλλον ο μετριασμός που αποφεύγει τη σύγκρουση και ακαταστασία, στις οποίες θα οδηγήσει η άκαμπτη εφαρμογή ιδεωδών τελειότητας. Ο «μέσος τύπος» της πολιτικής αποσχετικοποιεί το αισθητικό αναφέροντάς το σε μια «διευρυμένη» ιδέα χρησιμότητας που λαμβάνει υπόψη της την ιστορική ιδιαιτερότητα. Οπότε «αξία» είναι το «δημόσιο πνεύμα» ως διαμεσολάβηση και συμβιβασμός κοινωνικών συμφερόντων σε μεταρρυθμιστική προοπτική. Συνέπεια τούτου είναι ότι σε σχέση με το «δημόσιο πνεύμα», στο χώρο της πολιτικής, βλέπει ο A. Smith ότι μπορούν να ενεργοποιηθούν οι αξίες της ανθρωπιάς (humanity, πρβλ. σελ. 185 και 232) και της αγαθής προαίρεσης (benevolence), αξίες που φάνηκε ότι δύσκολα μπορούν αλλού

να βρουν τόπο σ' ένα κόσμο που χαρακτηρίζεται από την «ταύτιση με τα μέσα».

5. Φύση του ανθρώπου, Λόγος και πρακτική επιστήμη

Η θεωρία του A. Smith περιέχει ένα αξιακό, φυσικοδικαϊκό πυρήνα, αναφερόμενο στη «φύση του ανθρώπου». Ο πυρήνας αυτός «έλκεται» ωστόσο από τον τρόπο συγκεκριμενοποίησης και ενεργοποίησής του στη σύγχρονη κοινωνία (και οι σχέσεις κράτους και κοινωνίας σε σύγχρονες κοινωνίες αναφέρονται σε «φυσικό σύστημα»).

Η έννοια του «φυσικού» μπορεί να αναπτυχθεί σε ερώτημα για τη σημασία που αποδίδεται στην όλη προβληματική του A. Smith στις «δυνάμεις» της ανθρώπινης φύσης και στις σχέσεις μεταξύ τους, στο Λόγο, στη φαντασία, στην κρίση, στην ανθρώπινη ικανότητα να πραγματοποιεί και να επεξεργάζεται εμπειρίες και να τις αξιολογεί. Όπως θα διαπιστώσουμε, η σχέση μεταξύ αυτών των δυνάμεων οδηγεί στην ιδέα ενός ευρύτερου καταμερισμού της εργασίας σε σύγχρονες κοινωνίες που περιλαμβάνει και την αξιακά δεσμευμένη πολιτική δραστηριότητα.

Στις αναλύσεις του A. Smith ως ενέργημα της φύσης δεν χαρακτηρίζεται μόνον η διατήρηση του είδους και ο πολλαπλασιασμός του (σελ. 77, 87), αλλά και η κανονιστική ιδέα φυσικής δικαιοσύνης (σελ. 218) που αναφέρεται στο σεβασμό του συνανθρώπου, στα αισθήματα ανταπόδοσης σε σχέση με το σεβασμό αυτό (σελ. 71), στην επιθυμία έγκρισης και επαίνου από τους συνανθρώπους (σελ. 116 επ.) και στην προσαρμογή του ατόμου στα κριτήρια, από τα οποία εξαρτάται αυτός ο έπαινος. Κυρίως η αναλογιστική δομή της «συμπάθειας» θα πρέπει να θεωρηθεί ότι έχει φυσικοδικαϊκό χαρακτήρα, αλλά και η απορρέουσα απ' αυτήν εναρμόνιση των παθών, ο μετριασμός και η μεσότητα στην οποία συνίσταται και η ανθρώπινη «τελειότητα», ακόμα η ικανότητα «απόστα-

σης» από τα πάθη, και αναφοράς στην στάση ενός «ακομμάτιστου θεατή».

Οι κατευθύνσεις στις οποίες αναπτύσσονται οι ανθρώπινες δυνάμεις οδηγούν σε συμπεριφορές που συγκροτούν στην εξισορρόπισή τους ένα «φυσικό» σύστημα. Μέσα σ' αυτό εντάσσεται και το εγωιστικό πράττειν, εφόσον δεν ξεπερνά τα (φυσικά) όρια που θέτει η δικαιοσύνη και αποδέχεται ο ακομμάτιστος θεατής. Η φυσική αυτή σχέση είναι δεσμευτική και για την πολιτική πράξη που θα πρέπει να προσανατολίζεται προς τους γενικούς όρους «φυσικού δικαίου» κατά τη θέσπιση «θετικών» κανόνων (σελ. 340 επ.), αλλά και επιστημολογικά είναι όρος για τη συγκρότηση των θεωρητικών ερωτημάτων των ιστορικών-κοινωνικών επιστημών¹⁷.

Στο «φυσικό σύστημα» εντάσσεται όμως και η ταύτιση με τα μέσα που είναι αποτέλεσμα της ψυχικής «δύναμης» της φαντασίας (από τη δραστηριοποίηση της οποίας συνάγεται και ο χωρισμός της κοινωνίας σε επί μέρους «τάξεις» (σελ. 52), με τις οποίες «φυσικά» (σελ. 23) ταυτίζονται τα μέλη της).

Σε πολλά σημεία του έργου του A. Smith διατυπώνεται η άποψη ότι η επιστήμη θα οδηγηθεί σε κακές αφαιρέσεις και λανθασμένα συμπεράσματα αν δεν στραφεί προς τη μελέτη της ανθρώπινης φύσης και αν παραγνωρίσει τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο εισάγονται αξίες στο ιστορικοκοινωνικό πράττειν. Είδαμε ότι η τοποθέτηση αυτή διαφοροποιεί το έργο αυτό από θεωρίες που συνάγουν την ορθοπρακτική αρχή από φυσικοδικαϊκά (κανονιστικά) κριτήρια ή κατ' ευθείαν από το συνολικό λειτουργικό «συμφέρον της κοινωνίας» χωρίς να αναλύουν τους διαμεσολαθητικούς μηχανισμούς που οδηγούν σε όποια υλοποίηση του κοινού καλού. Ο A. Smith συνέδεσε το πρόγραμμα διερεύνησης ακριβώς αυτών των μηχανισμών με μία αντίληψη της ανθρώπινης φύσης.

17. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το φυσικοδικαϊκό εννοιακό πλαίσιο αποτελεί για τον A. Smith ένα είδος ερμηνευτικού πλαισίου και για την προσέγγιση της ιστορίας. Προς την κατεύθυνση αυτή πρβλ. το ρόλο της «σμπάθειας» κατά τη συγκρότηση των προβλημάτων της ιστοριογραφίας, εις A. Smith, *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, J.C. Bryce, The Liberty Classics 1985, σελ. 90.

Η κριτική του στον Hobbes στρέφεται κυρίως κατά του φυσικοδικαϊκού πυρήνα της διδασκαλίας του και συγκεκριμένα κατά της αντίληψης ότι «από τη φύση» (σελ. 318) δεν υπάρχει διάκριση «δικαίου» και «αδίκου» και ότι συνεπώς η μόνη μορφή νομιμοποίησης πρέπει να αναφέρεται κατ' ευθείαν στην ιστορική πολιτική εξουσία (και όχι στις εκκλησιαστικές αρχές). Αλλά ο A. Smith στρέφεται και κατά των περι «φύσης» αντιλήψεων της «υγιούς ηθικής» (παραπέμπει στον Cudworth) που υποστηρίζουν απέναντι στον Hobbes, με αναφορά στις φύσει ανθρώπινες ψυχικές δυνάμεις, ότι ο Λόγος (reason) είναι η δύναμη που υποδεικνύει, τι είναι αληθές (ή ψευδές) και τι είναι ορθό (δίκαιο ή άδικο) και μάλιστα κατά τον ίδιο τρόπο το ένα και το άλλο. Η αντίληψη αυτή είναι κατά τον A. Smith έκφραση της εμβρυακής κατάστασης της «αφηρημένης επιστήμης της ανθρώπινης φύσης» πριν εξετασθούν προσεκτικά και διακριθούν μεταξύ τους «τα διακεκριμένα λειτουργήματα και οι διακεκριμένες εξουσίες» των διαφόρων δυνάμεων του ανθρώπινου πνεύματος (σελ. 319, ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η «νομικοπολιτική» ορολογία σε αναφορά με την ανθρώπινη ψυχή, η οποία προφανώς έλκεται από μία σύγχρονη αντίληψη διάκρισης εξουσιών). Βάσει της ατελούς επεξεργασίας της προβληματικής των «ψυχικών δυνάμεων» που χαρακτηρίζει τις αναλύσεις τους θεώρησαν οι θεωρητικοί προς τους οποίους απευθύνεται η κριτική του A. Smith, ότι οι ανθρώπινες πράξεις αξιολογούνται κατ' ευθείαν από το Λόγο, είναι δηλαδή το υλικό του ως προς το οποίο ο Λόγος ορίζει αν αυτό συμφωνεί ή δεν συμφωνεί με τις αρχές του (και, με την έννοια αυτή, ότι ο Λόγος είναι πρωταρχική «πηγή» της αποδοχής ή απόρριψης του πράττειν).

Σε αντίθεση με την άποψη αυτή ο A. Smith, με αναφορά στον Hutcheson, δέχεται ότι το ορθό και ενάρετο πράττειν διαπιστώνεται σε συμφωνία με το Λόγο, αλλά απορρίπτει την ιδέα ότι ο Λόγος μπορεί να αξιολογήσει κατ' ευθείαν το πράττειν. Ο Λόγος κατά τη θεωρία του κάνει δυνατή την επαγωγή, βάσει της οποίας ανακαλύπτουμε τους ηθικούς κανόνες (της δικαιοσύνης), ακόμη στο Λόγο οφείλεται και η κατασκευή των εννοιών που αναφέρονται στο τι είναι «φρό-

νιμο», έντιμο, κλπ.). Βάσει αυτών των κανόνων και των εννοιών σχηματίζουμε βέβαιες ηθικές κρίσεις. Αλλά ενώ ο Λόγος μπορεί δικαίως να θεωρηθεί πηγή των ηθικών κανόνων και των ηθικών κρίσεων, δεν συνάγει τους κανόνες και τις κρίσεις κατ' ευθείαν από την πράξη, αλλά από τα συναισθήματα που μας προκαλούν οι πράξεις. Η άμεση αίσθηση ότι κάτι είναι ηθικό προκαλεί στους δρώντες την ικανοποίηση και τους επιτρέπει να το «διακρίνουν» από το ανήθικο. Έτσι οι πρώτες αντιλήψεις του ορθού (δικαίου) και του μη-ορθού (άδικου) προέρχονται από τα ηθικά συναισθήματα και δευτερογενώς συνάγονται στη βάση των συναισθημάτων αυτών ηθικοί κανόνες από το Λόγο¹⁸.

Παρ' ότι ο A. Smith τονίζει στη *Θεωρία* το χρέος του στον Hutcheson, κατά τη διατύπωση της θεωρίας των συναισθημάτων δεν πρέπει να παραβλέψουμε τη σημαντική του διαφοροποίηση απέναντι στον Hutcheson στη θεμελίωση της πρακτικής επιστήμης. Είδαμε ότι ο Hutcheson θεωρεί ως αρετή κυρίως την αλτρούιστική αγαθή προαίρεση (benevolence) που αναφέρεται σε μία ιδέα «ευτυχίας της ανθρωπότητας» (πρβλ. A. Smith, σελ. 303). Οποιοδήποτε στοιχείο εγωισμού αλλοιώνει τον ηθικό χαρακτήρα της πράξης σύμφωνα μ' αυτήν την αντίληψη. Αντίθετα όπως είδαμε ο A. Smith τονίζει επανειλημμένα το συμβιβασμό εγωιστικών κινήτρων και επαινετέων ιδιοτήτων που αποτελούν «κατώτερες» αρετές όπως η φρόνηση, η σταθερότητα κ.ά.

Ο τύπος συμβιβασμού συνάγεται από την εξέταση των «φυσικών» συναισθημάτων έγκρισης ή απόρριψης του μεικτού (εγωϊστικού και ενάρετου) πράττειν. Ανοίγεται έτσι ο δρόμος για την κατανόηση των ηθικών αντιλήψεων σε σχέση με πραγματικές κοινωνικές πρακτικές. Η κατανόηση αυτή βασίζεται σε μία νέα προσέγγιση του πολιτικού που επιχειρείται από τον A. Smith, η οποία διαφοροποιεί την πολιτική

18. Είναι προφανής η προσπάθεια του A. Smith να συνδέσει την προβληματική της φύσης του Λόγου με την προβληματική μιας θεωρίας ηθικών συναισθημάτων που προϋποθέτει την έννοια του ακομμάτιστου και πληροφορημένου θεατή. Πρβλ. A.L. Macfie, op. cit., σελ. 127. Για την αντιστοίχιση αυτής της δομής του Λόγου με τον καταμερισμό της εργασίας πρβλ. εδώ, ενότητα 7.

του θεωρία, τόσο από το νορματιδισμό του Hutcheson, όσο και από το σκεπτικισμό του Hume. Πριν συνοψίσουμε τα χαρακτηριστικά της νέας αυτής προσέγγισης θα πρέπει να αναφερθούμε σύντομα σε ορισμένες κεντρικές ιδέες του τελευταίου. Ο Hume υποστηρίζει στο *Treatise* ότι η διάκριση αρετής και κακίας δεν θεμελιώνεται σε σχέσεις αντικειμένων ούτε γίνεται αντιληπτή με το Λόγο¹⁹. Υποστηρίζει ότι «όταν οι άνθρωποι έχουν αρκετή εμπειρία, θα παρατηρήσουν, ότι όποιες και να είναι οι συνέπειες μεμονωμένων πράξεων «δικαιοσύνης» που επιτελούνται από μεμονωμένα άτομα, το όλο σύστημα του πράττειν, όπως επιτελείται από τη συνολική κοινωνία είναι απείρως πιο συμφέρον στο όλο και σε κάθε μέρος της κοινωνίας ξεχωριστά»²⁰. Με την έννοια αυτή, φαίνεται να προκρίνει μία μορφή θεμελίωσης «ως προς το όλο σύστημα» για την ορθοπραξία, σε αντίθεση με τη θεωρητική γνώση των σχέσεων μεταξύ των αντικειμένων. Το πρόβλημα είναι: τι τύπου θεμελίωση είναι αυτή, αφού, όπως γράφει, δεν μετέχει σ' αυτήν (τουλάχιστον δεν έχει το βασικό ρόλο) ο Λόγος.

Ήδη για τη θεωρητική ανάλυση των σχέσεων μεταξύ αντικειμένων ο Hume είχε καταλήξει στο σκεπτικισμό. Δεν δεχόταν ότι υπάρχει δυνατότητα να απαντηθεί το πρόβλημα της αιτιότητας με ένα οιοδήποτε δεσμευτικό τρόπο. Δεχόταν την αναγκαία συνοχή στο εσωτερικό των λειτουργιών του ανθρώπινου Λόγου, στο πεδίο σχέσης μεταξύ ιδεών, αλλά όχι στο πεδίο των δεδομένων της εμπειρικής πραγματικότητας. Η συνεκτική εμπειρική γνώση παρέχεται κατά τον Hume μέσω μίας ιδιαίτερης λειτουργίας της φαντασίας, της ικανότητας συνδυασμού των ιδεών σύμφωνα με τους κανόνες του συνειρμού (association).

Και η πρακτική φιλοσοφία δεν έχει κύρια αναφορά στο Λόγο αλλά στο συναίσθημα από το οποίο πηγάζει η ηθική κρίση. Ο Λόγος δεν μπορεί να προσφέρει κίνητρα για το πράττειν. Αναπτύσσεται λοιπόν από τον Hume, σε αναλογία

19. D. Hume, *A Treatise of Human Nature*, L.A. Selby-Bigge, Οξφόρδη 1978, III, I, 1.

20. Ορ. cit. III, II, 2.

με το γνωστικό, ένας πρακτικός σκεπτικισμός: Και στην πρακτική φιλοσοφία τονίζεται ο ρόλος της φαντασίας και ταυτόχρονα αναζητείται στην έννοια της «συμπάθειας» μία θεωρία του πράττειν που να στηρίζεται σε σταθερά αισθήματα που παρατηρούνται σε όλους τους ανθρώπους. (Ο Hume εισάγει τον «ακομμάτιστο θεατή» και το «σοφό άνδρα» – εννοιακές κατασκευές που ξαναβρίσκουμε στον A. Smith). Ο Hume φαίνεται να δέχεται ότι η ενεργοποίηση της συμπάθειας από μόνη της δεν θα οδηγήσει και σε άριστα αποτελέσματα για τη δίκαιη θεσμοποίηση, ούτε επαρκεί για να παραχθούν έγκυροι κανόνες δικαιοσύνης. Η δικαιοσύνη προκύπτει κατά τον Hume ως τεχνητή αρετή και συνδέεται, όπως είδαμε, με το πρόβλημα, τι παρέχει «χρησιμότητα» για την κοινωνία. Η χρησιμότητα όμως αυτή, το «κοινό συμφέρον», δεν μπορεί να παραχθεί από τη δομή της συμπάθειας (διότι αυτή θα επηρεάζεται πάντοτε προς την κατεύθυνση των παθών). Για να ευρεθεί το χρήσιμο θα πρέπει να προϋποτεθούν ήδη θεσμισμένοι κανόνες δικαιοσύνης. Το χρήσιμο ανευρίσκεται έτσι τρόπον τινά εκ των υστέρων, με δεδομένη την επιβολή πραγματικής πολιτικής εξουσίας και κανόνων δικαιοσύνης, ως εκτίμηση εκ μέρους των πολιτών, ότι η επιβολή κανόνων είναι προς το γενικό «δημόσιο συμφέρον». Η ιδέα αυτή συνδέεται με μία θεωρία ισχυρής νομιμοποίησης των ιστορικά δοσμένων πολιτικών συστημάτων, με το δικαιολογητικό ότι δημιουργούν συνθήκες κανονιστικών ρυθμίσεων που παράγουν αποτελέσματα δικαιοσύνης, ιδίως ορισμού κανόνων ιδιοκτησίας. Από εκεί προκύπτει η υποχρέωση των πολιτών να «υπακούουν» στην εξουσία. Η χομπσιανή κατεύθυνση της προβληματικής αυτής είναι φανερή εδώ, δεδομένου ότι τίθεται εμμέσως ότι η πραγματική εξουσία μεγιστοποιεί τα αποτελέσματα δικαιοσύνης, οπότε η νομιμοποίηση συνίσταται στη λειτουργικότητα του ιστορικά δοσμένου συστήματος. Κατά συνέπεια η ιδιότυπη αυτή «λογική του πολιτικού» (ο D. Miller μιλάει για «basic logic of government»²¹) θεωρείται ως μία

21. D. Miller, *Philosophy and Ideology in Hume's Political Thought*, Οξφόρδη 1981, σελ. 83.

μορφή περιεχομενικής λογικής των προϋποθέσεων και αποτελεσμάτων του πολιτικού πράττειν που δεν μπορεί να παραχθεί από το Λόγο, αλλά από τη φαντασία και επηρεάζεται από συνήθειες, ιδεολογικές ταυτίσεις και πραγματικές διαδικασίες εξουσιαστικής επιβολής. Ο A. Smith βαδίζει στα χνάρια του Hume παίρνοντας από αυτόν ιδέες, όπως αυτές του ακομμάτιστου θεατή, της συμπάθειας και των συναισθημάτων, αναγνωρίζοντας σ' αυτές τα θεμελιωτικά στοιχεία του ηθικού πράττειν. Αποκλίνει από τον Hume στη θεμελίωση της δικαιοσύνης σε σχέση με τα συναισθήματα και την ανθρώπινη φύση και στην αντιμετώπιση των θεσμών σε σύγχρονες κοινωνίες.

Προκρίνεται από τον A. Smith, αντί της νομιμοποίησης της δεδομένης εξουσίας ένας διάλογος για μεταρρυθμίσεις του συντάγματος μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Δείχνεται ότι η φαντασιακή διάσταση που χρησίμευε στον Hume για να νομιμοποιήσει υπάρχοντες θεσμούς, μπορεί εξίσου, πράγμα αποφευκτέο, να κινητοποιηθεί προς την κατεύθυνση ανεξέλεγκτης και καταστροφικής επαναστατικότητας.

Το στοιχείο της φαντασίας δεν θεμελιώνει τη δικαιοσύνη, όπως στον Hume, αλλά η δικαιοσύνη θεμελιώνεται αυστηρότερα, σε αναλογία με τους κανόνες αυστηρής «διανοητικής» οριοθέτησης («γραμματικής») και σε σχέση με το συναίσθημα ανταπόδοσης (με αντιστοιχία, όπως θα δειχθεί, στο σύγχρονο καταμερισμό της εργασίας). Οι λοιπές αρετές θεμελιώνονται σε ένα πλαίσιο ιδεολογικό-φαντασιακό, σε σχέση με διαδικασίες «ταύτισης με τα μέσα», αλλά βρίσκουν ένα «όριο» σε μία ευρύτερη έννοια «χρησιμότητας». Απέναντι στον Hume τονίζεται ότι η ιδέα αυτή της χρησιμότητας δεν προκύπτει στη βάση κάποιων λειτουργιστικών δεδομένων (λ.χ. δεδομένη εξουσία), αλλά σε μία διαδικασία «αναλογισμού» και «ζυγιάσματος» των κοινωνικών αναγκών, του βαθμού ανάπτυξης της πολιτικής κουλτούρας (ωριμότητα των δρώντων), των πραγματικών πολιτικών εξελίξεων και αμφισβητήσεων του υπάρχοντος θεσμικού πλαισίου και καθώς σχηματίζεται μέσα από τον αναλογιστικό αυτό συλλογισμό η ορθή κρίση. Αν συνδυασθεί η προβληματική αυτή με τις αναλύσεις του Πλούτου των Εθνών γίνεται φανερό πως το γεγονός ότι κατά τον

Α. Smith η φαντασία και όχι ο Λόγος «παράγει» τις επιμέρους αρετές (πλην της δικαιοσύνης) είναι και αυτό αποτέλεσμα μιας αναλογιστικής κρίσης που εκτιμά ότι στις σύγχρονες κοινωνίες του καταμερισμού της εργασίας, της εξατομίκευσης και του ανταγωνισμού το παραδοσιακό ενάρετο πράττειν δεν μπορεί να ξεφύγει από τους σχετικιστικούς μηχανισμούς που αποδίδονται γνωσιοθεωρητικά στη φαντασία. Ο Λόγος που κατανοεί την πραγματικότητα αυτή υπερβαίνει το σχετικισμό καθώς αναπροσδιορίζεται αναστοχαστικά ως πολιτικός Λόγος, ως σοφία του πολιτικού και του φιλόσοφου πραγματοποιώντας έτσι έναν αξιακά αποδεκτό καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των «δυνάμεων της ανθρώπινης φύσης»²².

Συνοψίζοντας την αντίληψη του Α. Smith για τη «φύση του ανθρώπου» διαπιστώνουμε ότι ο Α. Smith παραλαμβάνει από τον Hume τη θεωρία της «δομής» εμπειρικής επιβεβαίωσης των ηθικών συμπεριφορών (θεατής, συμπάθεια, συναισθήματα), αλλά προβαίνει σε ολοκλήρωση της θεωρίας αυτής με μία σειρά συμπληρώσεων και συνδέσεων που έχουν μεγάλη σημασία για την επιστήμη της κοινωνίας και της πολιτικής:

α) *κατανοεί* τη δομή αυτή ως δομή παραγωγής ιδεολογικής συνείδησης και συνδέει τις αρκτικές της προϋποθέσεις με την εξατομικευτική ιστορική μορφή σύγχρονων κοινωνιών.

β) *προβαίνει*, όπως θα δείξουν οι αναλύσεις του *Πλούτου των Εθνών*, σε αντιστοίχιση της δομής αυτής με μία *θεωρία περιγραφής* των μακροσκοπικών χαρακτηριστικών συγχρόνων κοινωνιών που αναφέρονται στον καταμερισμό της εργασίας και της ανταλλαγής (αγορά).

γ) *συνδέει* τη δομή αυτή με μία *θεωρία παραγωγής αξιών* που εκτείνονται από το *ελάχιστο* (δικαιοσύνη), στο *μέγιστο* (σοφία), υπογραμμίζοντας τον αναστοχαστικό και ρυθμιστικό (για να χρησιμοποιήσουμε την καντιανή γλώσσα) χαρακτήρα

22. Ο Μ. Brown, εις *op. cit.* σελ. 67 επ., επισημαίνει το πρόβλημα της σχετικιστικής υπονόμησης της έννοιας του Λόγου στον Α. Smith και υποστηρίζει ότι η υπέρβαση του σχετικισμού λαμβάνει χώρα από την πλευρά του μηχανισμού της συμπάθειας, μετριάσμου της πράξης κλπ., τον οποίο μηχανισμό κατανοεί ως υπερϊστορική δομή (δεν θέτει το πρόβλημα έλξης του μηχανισμού αυτού από την ιστορικότητα «σύγχρονου» καταμερισμού εργασίας σε φυσικό σύστημα).

αυτού του «μέγιστου» που είναι ωστόσο δεσμευτικό καθορίζοντας την κατεύθυνση του πολιτικά ορθού πράττειν με αναφορά στη *συνολική* κοινωνία και αποκλείοντας έτσι τη δυνατότητα από την εξατομίκευση ως αρκτική προϋπόθεση να «παράγεται» η οποιαδήποτε αξία.

Ο Α. Smith επεξεργάζεται έτσι στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* σύνθετα λογικά προβλήματα ανάλυσης της μορφής της αναλογιστικής κρίσης (Reflexion) προτείνοντας μέσα από τις επεξεργασίες αυτές μια απάντηση στο πρόβλημα παραγωγής του δέοντος από το είναι –πρόβλημα που ο Hume θεωρούσε ότι δεν έχει «λύση».

6. Η κατασκευή των πολιτικο-οικονομικών

κατηγοριών στον *Πλούτο των Εθνών*

Στα 1776 δημοσιεύει ο Α. Smith το κύριο οικονομικό του έργο *Μία έρευνα της φύσης και των αιτίων του πλούτου των Εθνών*. Το έργο προϋποθέτει την ηθικο-πολιτική φιλοσοφία των «*Ηθικών Συναισθημάτων*» από πολλές απόψεις. Αναφέρεται σε ζητήματα που ο Α. Smith έθεσε και έλυσε μέσα στο σύστημά του, στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*, όπως της ακομμάτιστης στάσης, του αιτήματος γενικής ευημερίας και της διαμεσολάβησής του από ατομικούς εγωισμούς, του ρόλου της φιλοσοφίας, των συνεπειών της σύστασης της ανθρώπινης «φύσης» για το κοινωνικο-πολιτικό πράττειν. Μεθοδολογικά η κατεύθυνση είναι διαφορετική από αυτήν της *Θεωρίας*. Ενώ στη *Θεωρία* το πρόβλημα που απασχολεί τον Α. Smith είναι η θεμελίωση *αξιακού και ιδεολογικού* πλαισίου αναφοράς (ηθικού και δικαίου πράττειν, ορθής πολιτικής κρίσης, ιδεολογικού πράττειν) στον *Πλούτο των Εθνών* τον απασχολεί η μεσολάβηση του πλαισίου αυτού από την πραγματική διαπλοκή του πράττειν σε σύγχρονες κοινωνίες και η περιγραφή της διαπλοκής αυτής. Κατασκευάζει έναν τύπο αιτιακών πολιτικο-οικονομικών σχέσεων σε συμφωνία με τον ήδη κατασκευασμένο ηθικο-αξιακό τύπο του πράττειν. Ο τε-

λευταίος φαίνεται να προηγείται και να δεσμεύει τον πρώτο. Έτσι η εξέλιξη του συστήματος πολιτικο-οικονομικού πράττειν δεν μπορεί να ξεφύγει από κάποια «τελεολογικά» όρια, της «φύσης του ανθρώπου», του φυσικού συστήματος κλπ. Αλλά και με τη σειρά της η θεωρία συστήματος πολιτικο-οικονομικού πράττειν «γεμίζει κενά» που άφησε η προηγηθείσα εξέταση των ηθικοπολιτικών της προϋποθέσεων. Δείχνει διαδικασίες γένεσης κανόνων που η ηθικοπολιτική θεωρία απέκρυψε, ή μάλλον από τις οποίες έκανε αφαίρεση (καθώς συνέδεσε τους κανόνες μόνον με κριτήρια αποδοχής και με συναισθήματα έγκρισης των δρώντων). Κάνει κατανοητή τη θεωρία μετριασμένης συμπάθειας της Ηθικής από τη σκοπιά μιας θεωρίας του καταμερισμού της εργασίας. Τέλος επιτρέπει τη σύνδεση της προβληματικής της πολιτικής ορθοπραξίας των κειμένων της ΣΤ' έκδοσης της *Θεωρίας* (που δημοσιεύθηκαν μετά τον *Πλούτο των Εθνών*) με μία θεωρία κρατικών πολιτικών σε «φυσικό σύστημα».

Η ιδιαίτερη μεθοδολογική προσέγγιση στον *Πλούτο* είναι κυρίως περιγραφική και «αιτιακή» σε αναφορά με πολιτικο-οικονομικές σχέσεις. Η περιγραφή και εξήγηση σχέσεων γίνεται με την κατασκευή και ανάλυση κατηγοριών σε υψηλό βαθμό αφαίρεσης. Ο συσχετισμός των μακρο-κατηγοριών αυτών οδηγεί σε μία σύλληψη της κοινωνικής διαδικασίας ως «όλο» μέσα στο οποίο εντάσσονται ατομικές αιτιακές αλυσίδες του πράττειν. Αυτό είναι το πρώτο χαρακτηριστικό της μεθοδολογίας. Το δεύτερο χαρακτηριστικό της μεθοδολογίας είναι οι χαρακτηριστικές «αναμείξεις» των επιπέδων αφαίρεσης, οι «αυτονόητες» μεταβάσεις από το μακρο-επίπεδο στην τοποθέτηση και στον ορίζοντα του επί μέρους ατόμου.

Έδη στην «Εισαγωγή» του έργου διαπιστώνονται στοιχεία που παραπέμπουν στη σχέση της ανάλυσης με την ηθική θεωρία, σε προβλήματα κατασκευής κατηγοριών, καθώς και στο πρόβλημα της «διολίσθησης» του συγγραφέα από το ένα αφαιρετικό επίπεδο στο άλλο.

Έδη η πρώτη φράση της «Εισαγωγής» θέτει κατ' ευθείαν ένα μακρο-κατηγοριακό πλαίσιο, αναφερόμενο στη συνολική εργασία της κοινωνίας, της οποίας το προϊόν σε μία χρονική

περίοδο καταναλώνεται από το «έθνος». Στην τρίτη φράση γίνεται η διάκριση μεταξύ εκείνων των μελών του έθνους που απασχολούνται και εκείνων που δεν απασχολούνται σε «χρήσιμη εργασία». Βάσει των παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα ότι το συνολικό κατά κεφαλή προϊόν (συνολικό προϊόν διαιρεμένο δια του αριθμού των μελών της κοινωνίας) επηρεάζεται από τη σχέση εκείνων που απασχολούνται σε χρήσιμη εργασία προς εκείνους που δεν απασχολούνται. Επηρεάζεται όμως και από ένα άλλο παράγοντα «στρατηγικής» σημασίας για την όλη προβληματική, δηλαδή την ανάπτυξη των ικανοτήτων και δεξιοτήτων και της κρίσης κατά την εργασιακή διαδικασία. Πρόκειται για τη «βελτίωση των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας» και την προβληματική του καταμερισμού της εργασίας που αναπτύσσεται στο Πρώτο Βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών*. Ο παράγοντας αυτός θεωρείται από τον A. Smith σημαντικότερος για τον καθορισμό του μεγέθους της κατανάλωσης σε σύγχρονες κοινωνίες απ' ό,τι η σχέση εργαζομένων προς το λοιπό πληθυσμό. Παρατηρεί ότι σε «πολιτισμένα έθνη», αν και υπάρχουν πολλοί μη εργαζόμενοι που καταναλώνουν προϊόν δεκαπλάσιας και εκατονταπλάσιας εργασίας απ' ό,τι οι εργαζόμενοι, το προϊόν της συνολικής κοινωνικής εργασίας είναι τόσο μεγάλο, ώστε να εφοδιάζει ακόμη και το φτωχότερο εργαζόμενο με μεγαλύτερο τμήμα των αναγκαίων προς το ζην προϊόντων απ' ό,τι θα ελάμβανε ένα μέλος μη-πολιτισμένων κοινωνιών με μικρότερο ποσοστό μη-εργαζομένων (πρβλ. το επιχείρημα αυτό και σε άλλα μέρη του *Πλούτου των Εθνών*, λ.χ. σελ. 22). Το επιχείρημα αυτό είναι πολιτικο-οικονομικό (παραγωγικότητα της εργασίας) και έχει «αντιστοίχιση» και «συμπληρωματικότητα» προς το επιχείρημα του «αόρατου χεριού» (*Θεωρία Ηθικών Συναισθημάτων*, σελ. 184) της ηθικής θεωρίας. Δηλαδή τα ιδεολογικά διαμεσολαβημένα κίνητρα κινητοποίησης τεραστίων μέσων για την ικανοποίηση φιλοδοξιών, οι ιδεολογικές ταυτίσεις με τα μέσα που κινητοποιούν άλλοι κλπ. έχουν ως «τύπο αντιστοίχισης» την εκτεταμένη εξέλιξη του καταμερισμού της εργασίας και των παραγωγικών δυνάμεων.

Η ανάλυση του A. Smith έχει σκοπό να δείξει τον τρόπο

που αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας σε σύγχρονες κοινωνίες και τη λογική (γράφει: την τάξη «order»), σύμφωνα με την οποία το προϊόν διανέμεται «φυσικά» ανάμεσα στις κοινωνικές «τάξεις» και στα στρώματα (σελ. 11). Θα δείξει δηλαδή τον τρόπο λειτουργίας μιας «φυσικής τάξης» πραγμάτων, ενός «φυσικού συστήματος», στηριγμένου στα στοιχεία που διαμορφώνουν τη φύση του ανθρώπου, όσα ενδιαφέρουν για τον τύπο πολιτικο-οικονομικής ανάλυσης που επιχειρείται εδώ, και προϋποθέτοντας κάποια αξιακά και μετριαστικά όρια «φυσικής τάξης», στα οποία θα αντιστοιχηθούν πολιτικο-οικονομικές δομές.

Στρεφόμαστε τώρα προς το πρόβλημα σχέσης αφαιρετικών επιπέδων στην ανάλυση, στη βάση της πρώτης κατηγοριακής δομής που μας παρουσίασε ο A. Smith στην «Εισαγωγή» του. Είδαμε ότι συσχετίζει την προμήθεια αγαθών του έθνους με την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας και με τον αριθμό των εργαζομένων και τονίζει το ιδιαίτερο βάρος του πρώτου παράγοντα. Στρεφόμενος τώρα προς το δεύτερο παράγοντα (που επηρεάζει το μέγεθος του συνολικού προϊόντος), δηλαδή τον αριθμό των εργαζομένων, παρατηρεί ότι ο βαθμός επάρκειας (ή ανεπάρκειας) αγαθών θα εξαρτηθεί από την αύξουσα (ή φθίνουσα) σχέση μεταξύ του αριθμού των απασχολούμενων σε «χρήσιμη» εργασία προς τους μη-απασχολούμενους, και συνεχίζει: «Ο αριθμός των χρήσιμων και παραγωγικών εργατών βρίσκεται, όπως θα φανεί παρακάτω, παντού σε σχέση με το μέγεθος του Κεφαλαίου, το οποίο θα χρησιμοποιηθεί για να τους κινητοποιήσει προς εργασία (setting them to work) κλπ.». Για το λόγο αυτό ο A. Smith αναλύει στο Β' Κεφάλαιο προβλήματα «φύσης του Κεφαλαίου», διαδικασιών συσσώρευσής του και «ποσοτήτων εργασίας που κινητοποιεί ανάλογα με τους διάφορους τρόπους χρησιμοποίησής της».

Παρατηρούμε εδώ μία ιδιότυπη καμπή στην κατεύθυνση της επιχειρηματολογίας: ενώ η αφετηρία της ανάλυσης υπήρξε ο αριθμός των παραγωγικά εργαζομένων και η τεχνική και ποιοτική σύνθεση της κοινωνικής εργασίας με το τελευταίο επιχείρημα ο αριθμός των εργαζομένων και η σύνθεση της

εργασίας φαίνονται να εξαρτώνται από ένα άλλο μέγεθος, το «κεφάλαιο». Από το μέγεθος του κεφαλαίου θα καθορισθεί το μέγεθος και η ποιοτική και τεχνική συγκρότηση της κοινωνικής εργασίας, δηλαδή το πόση εργασία θα τεθεί σε κίνηση και με τι τρόπους θα κινητοποιηθεί. Ο ίδιος ο καταμερισμός της εργασίας και η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εμφανίζεται ως αντικείμενο αποφάσεων και «μέσον» υλοποίησης αποφάσεων των ιδιοκτητών του κεφαλαίου. Η προσέγγιση προϋποθέτει μίαν άλλη «σκοπιά», σε σχέση με τον προβληματισμό για την παραγωγικότητα της συνολικής κοινωνικής εργασίας. Εισέρχεται στην προβληματική η σκοπιά του κατόχου κεφαλαίου, οποίος βάσει τίτλων ιδιοκτησίας δικαιούται να λαμβάνει οικονομικές αποφάσεις για την «απασχόληση» του κεφαλαίου και της εργασίας.

Με αφετηρία το επίπεδο αφαίρεσης, στο οποίο θεματοποιείται η συνολική κοινωνική εργασία, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι και η ίδια η κοινωνική μορφή ιδιοκτησίας κεφαλαίου είναι έκφραση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας στις σύγχρονες κοινωνίες. Από τη σκοπιά της ιδιοκτησίας κεφαλαίου ο καταμερισμός της εργασίας είναι «μέσον» του οικονομικού πράττειν, του οποίου η ιδιοκτησιακή μορφή είναι αυτονόητη προϋπόθεση που δεν χρειάζεται περαιτέρω ανάλυση.

Η προβληματική αυτή που προεξαγγελτικά περιέχεται εδώ θα αποτελέσει κεντρικό πυρήνα της θεωρίας της αξίας του A. Smith.

Η «Εισαγωγή» καταλήγει με κάποιες προγραμματικές παρατηρήσεις αναφερόμενες στα «σχέδια» που ακολουθούν οι προηγμένοι τεχνικά και οικονομικά λαοί στη «γενική καθοδήγηση και κατεύθυνση» της εργασίας. Το σύστημα εργασίας καθορίζεται δηλαδή και από τις κρατικές πολιτικές, από τις οποίες άλλες ευνοούν την αγροτική και άλλες την εμποροβιοτεχνική οικονομία. Κανένας λαός δεν αντιμετώπισε ακομμάτιστα (impartially) όλους τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Διότι τα «σχέδια» εξαρτώνται από «ιδιωτικά συμφέροντα» και «προκαταλήψεις» των επί μέρους «τάξεων» της κοινωνίας χωρίς να δίνεται σημασία στις συνέπειές τους για

τη γενική ευημερία της κοινωνίας. Θεωρεί δηλαδή ο A. Smith ότι το κριτήριο του *ακομμάτιστου* και της *γενικής ευημερίας* δεν υπήρξε κριτήριο του πολιτικού πράττειν (όπως δεν υπήρξε κριτήριο και του οικονομικού πράττειν) και ότι τα «σχέδια» πολιτικής που εφαρμόστηκαν επηρεάστηκαν από συμφέροντα. Ταυτόχρονα συνοδεύτηκαν από τη διατύπωση «θεωριών της πολιτικής οικονομίας» που με τη σειρά τους επηρέασαν τόσο τις γνώμες των επιστημόνων, όσο και τις πρακτικές της δημόσιας διοίκησης των διαφόρων κρατών. Προγραμματικά αναγγέλεται εδώ η εξέταση τέτοιων θεωριών (όπως της φυσιοκρατικής και της μερκαντιλιστικής), η ανάλυση της διαπλοκής τους με συμφέροντα, οπότε έμμεσα και η διερεύνηση του βαθμού «κομματικότητάς» τους και απόστασής τους από μία ακομμάτιστη «φυσική» αντίληψη συνολικής κοινωνικής ευημερίας (η οποία είναι η ίδια πρόβλημα, δεδομένου ότι όπως κάθε θεωρητική αντίληψη κινδυνεύει να «γείρει» προς κάποια πλευρά συμφερόντων). Η ανάλυση των κρατικών πολιτικών θα συνοδευτεί στο τελευταίο βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών* από μία δημοσιονομική θεωρία του σύγχρονου κράτους, που θα προσδιορίσει και τη σχέση κοινωνίας και κράτους διερευνώντας το χαρακτήρα και τις κατευθύνσεις των κρατικών δαπανών, το μέγεθος της επιδάρυνσης της συνολικής κοινωνίας και τις επιβαρύνσεις ή απαλλαγές επιμέρους κοινωνικών ομάδων.

7. Καταμερισμός της εργασίας και διαμόρφωση αξιών και κανόνων

Η κατασκευή πολιτικο-οικονομικών κατηγοριών στον *Πλούτο των Εθνών* έχει ως αφετηρία και διαρκή αναφορά την έννοια του καταμερισμού της εργασίας. Σε σχέση με την έννοια αυτή παρουσιάζεται μία δυναμική κοινωνικής εξέλιξης, από τις παραδοσιακές στις σύγχρονες κοινωνίες, στην οποία αντιστοιχούνται οι διαδικασίες διαμόρφωσης συγχρόνων αξιών και νομιμοποιημένων θεσμικών πλαισίων. Αφετη-

ρία της ανάλυσης αποτελούν επιχειρήματα για την τεχνική υπεροχή της καταμερισμένης απέναντι στη μη-καταμερισμένη εργασία που συνοδεύονται από παρατηρήσεις για τον τρόπο πραγματοποίησης του καταμερισμού της εργασίας, για το αξιακό πλαίσιο που αυτός ευνοεί και για το νομικο-πολιτικό πλαίσιο που προϋποθέτει. Η ανάλυση του καταμερισμού της εργασίας αρχίζει με την αφαίρεση από το νομικο-πολιτικό πλαίσιο (πράγμα που ο μελετητής του έργου πρέπει να έχει πάντα κατά νου, προκειμένου να κατανοήσει τα μεθοδολογικά βήματα επανένταξης των στοιχείων του πλαισίου αυτού καθώς διαδοχικά θα αίρονται τα επίπεδα αφαίρεσης).

Ο Α. Smith διακρίνει μεταξύ καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό μίας μονάδας παραγωγής (συνειδητό σχεδιασμένο καταμερισμό) και καταμερισμό στην κοινωνία της αγοράς που προκύπτει ως μη υπολογισμένο παρεπόμενο ατομικού ορθολογικού πράττειν. Και στις δύο περιπτώσεις αποδίδει την αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων στην οποία οδηγεί ο καταμερισμός στο χωρισμό μεταξύ διαφορετικών λειτουργιών της παραγωγικής διαδικασίας που επιτρέπει την εξειδίκευση των απασχολούμενων στην κάθε ιδιαίτερη λειτουργία και τη μείωση του χρόνου παραγωγής του συνολικού προϊόντος (δέχεται ότι για το χωρισμό αυτόν και την εξειδίκευση είναι περισσότερο πρόσφορη η βιομηχανική από την αγροτική παραγωγή). Την αύξηση του προϊόντος της καταμερισμένης εργασίας, σε σχέση με τη μη-καταμερισμένη, αποδίδει ιδιαίτερα σε τρεις παράγοντες: α) αύξηση της επιδεξιότητας των εργατών β) εξοικονόμηση του χρόνου μετάβασης από τη μία λειτουργία στην άλλη που θα χανόταν αν αναλαμβάνονταν και οι δύο από τον ίδιο εργάτη γ) εφεύρεση μηχανών που διευκολύνουν και συντομεύουν την εργασία. Ο τελευταίος παράγοντας είναι ο ίδιος αποτέλεσμα και όρος ανάπτυξης του καταμερισμού. Με την εξέλιξη του καταμερισμού γίνεται και η ίδια η κατασκευή νέων μηχανών ιδιαίτερος κλάδος παραγωγής αποχωρισμένος από τους κλάδους που χρησιμοποιούν τις μηχανές. Ακραίο σημείο του καταμερισμού της εργασίας είναι η δημιουργία ξεχωριστής εξειδικευμένης κοινωνικής ομάδας «φιλοσόφων» και θεωρητικών «των οποίων η

δουλειά δεν είναι να κάνουν κάτι, αλλά να παρατηρούν τα πάντα κι οι οποίοι για το λόγο αυτό είναι σε θέση να συνδυάζουν τις δυνάμεις των πλέον απομακρυσμένων και διαφορετικών αντικειμένων» (σελ. 21). Με την καταμερισμένη εργασία των θεωρητικών αυξάνει ο όγκος της συνολικής κοινωνικής γνώσης. Ο A. Smith επιμένει (πρβλ. και σελ. 29,30) ότι η εξειδικευμένη πνευματική εργασία είναι κι αυτή μία εργασία σαν τις άλλες, αποτέλεσμα του καταμερισμού της εργασίας, της εξειδίκευσης, άσκησης και εκπαίδευσης κι ότι είναι αδικαιολόγητη η «ματαιοδοξία» των φιλοσόφων που θέτουν τη δραστηριότητά τους ως αξία αποκομμένη από την κοινωνική διαδικασία παραγωγής της. Από την παρατήρηση αυτή συνάγεται ότι η «ορθή» επιστήμη και θεωρία θα πρέπει να θεωρεί τον καταμερισμό της εργασίας ως «φυσική» προϋπόθεση της σημερινής εξειδικευμένης κοινωνίας, και της ίδιας της της υπόστασης ως θεωρίας. Κατά κάποιο τρόπο ο καταμερισμός της εργασίας πρέπει να θεωρηθεί ότι είναι και γενεσιουργό στοιχείο μιας «αξίας», της γενικής επάρκειας και αφθονίας (general opulence) που μπορεί να υλοποιηθεί σε σύγχρονες «καλά κυβερνώμενες» κοινωνίες. Επαναλαμβάνεται εδώ (σελ. 22) το επιχείρημα ότι με τον καταμερισμό της εργασίας και την τεχνική εξέλιξη, όποια και αν ήταν τα κίνητρα των υποκειμένων που έδρασαν προς την κατεύθυνση της προώθησής τους, «διαχέεται» αφθονία και ευημερία μέχρι τα κατώτατα στρώματα της κοινωνίας.

Η έννοια της ανταλλαγής εισάγεται ως τρόπος διαμεσολάβησης του καταμερισμού της εργασίας από πραγματικά κίνητρα και εγωιστικές σκοποθεσίες των δρώντων. Παράλληλα όμως η ανταλλαγή εμφανίζεται αρκετές φορές στο κείμενο ως θεμελιωτικό στοιχείο του καταμερισμού της εργασίας. Από πλευρά μεθοδολογική έχει σημασία να διακρίνουμε τους δύο τρόπους κατανόησης της ανταλλαγής, δεδομένου ότι στην πρώτη περίπτωση η έννοια του καταμερισμού της εργασίας εμφανίζεται ως γενικότερη και πιο αφηρημένη έννοια (και έτσι θεμελιώδης για την κατανόηση των επί μέρους ανταλλαγών), ενώ στη δεύτερη περίπτωση ο καταμερισμός της εργασίας εμφανίζεται ως έννοια στο ίδιο επίπεδο αφάιρεσης με

την ανταλλαγή ως αιτιακό της αποτέλεσμα, που μπορεί να γίνει κατανοητό με αφετηρία τα κίνητρα ανταλλαγής.

Η σύγκριση μεθοδολογικών επιπέδων εκφράζεται και στον τίτλο του δεύτερου κεφαλαίου που αναζητάει την αρχή που «έκανε δυνατό» (gives occasion) να οδηγηθεί η κοινωνία σε καταμερισμό της εργασίας. Ο καταμερισμός της εργασίας, επιχειρηματολογεί ο A. Smith, δεν υπήρξε αποτέλεσμα κάποιας ανθρώπινης σοφίας (wisdom) που προέβλεψε και επεδίωξε τη γενική αφθονία. Λείπει από την κοινωνία το «σοφό» υποκείμενο με τη δύναμη να δράσει και να ελέγξει την κοινωνικο-οικονομική διαδικασία, το οποίο θα δρούσε με κριτήριο την ευρεία (εκτεταμένη) χρησιμότητα για τη συνολική κοινωνία (extensive utility).

Σοφοί, φαίνεται να υπονοείται, μπορεί μεν να είναι οι σημερινοί (Σκώτοι) φιλόσοφοι, αλλά δυστυχώς δεν μπόρεσαν να επηρεάσουν την ιστορία. Ωστόσο το τι είναι «χρήσιμο» σύμφωνα με τα κριτήριά τους φαίνεται να προέκυψε ούτως ή άλλως, όχι ως ηθελημένο από τους δρώντες αποτέλεσμα, αλλά ως αποτέλεσμα «μιας τάσης της ανθρώπινης φύσης» να «ανταλλάσσει» και να «παζαρεύει» το ένα πράγμα έναντι του άλλου (σελ. 24).

Η τάση για ανταλλαγή έχει ως αποτέλεσμα έναν τύπο πράξης που επιτελεί διπλή λειτουργία: αφενός είναι έκφραση των ατομικών συμφερόντων του δρώντος και κατευθύνεται στην εξυπηρέτησή τους. Αφετέρου είναι μορφή κοινωνικής συνεργασίας που επιτρέπει να αξιοποιηθεί το εξειδικευμένο προϊόν εργασίας εκεί όπου προκύπτει η ανάγκη γι' αυτό. Εφόσον οι δρώντες διαπιστώνουν ότι οι προσφορές τους προς άλλους ακολουθούνται πράγματι από αντίστοιχα οφέλη για τους ίδιους, έχουν την τάση να εξειδικεύσουν και να βελτιώσουν τις προσφορές, για να βελτιωθούν αντίστοιχα και τα οφέλη. Ο μηχανισμός αυτός μπορεί να κατανοηθεί και ως διαδικασία διαρκούς βελτίωσης των αποτελεσμάτων της κοινωνικής συνεργασίας και εξυπηρέτησης αντικειμενικά του «κοινού καλού». Η ίδια η ιδέα της ανταλλαγής προϋποθέτει ένα minimum «μετριασμού» του εγωισμού και μετάβασης από χομπσιανές καταστάσεις σε καταστάσεις minimum συναίνεσης.

Πράγματι αν ο εγωισμός δεν δεχόταν κάποιους περιορισμούς το όφελος του ενός δρώντος από το αποτέλεσμα της εργασίας ή το αντικείμενο ιδιοκτησίας του άλλου δεν θα ήταν διαρκές, ασφαλές και διαρκώς βελτιούμενο, αλλά τυχαίο και διακεκομμένο, καθώς θα προερχόταν σε μεγάλο βαθμό από αρπαγές (και μ' αυτήν ακόμη την οριακή μορφή θα παρέπεμπε στην κοινωνικότητα και συμπληρωματικότητα του ανθρώπινου πράττειν). Προκειμένου η σύμπραξη να έχει διάρκεια και να μεγιστοποιούνται τα αποτελέσματά της θα πρέπει οι συμπράττοντες να τηρούν κάποιους *minimum* κανόνες που να εξασφαλίζουν ότι κανείς από τους συμπράττοντες δεν θα ζημιώνεται. Θα πρέπει ακόμη η σύμπραξη να στηρίζεται σ' ένα *minimum* εμπιστοσύνης του ενός προς τον άλλον, άλλως δεν θα έχει επιτυχία για κανέναν τους.

Το τελευταίο δείχνει ο A. Smith με το παράδειγμα των δύο αγριόσκυλων που κυνηγούν ένα θήραμα καταδιώκοντάς το, το ένα προς την κατεύθυνση του άλλου, μέχρι να το εξαντλήσουν και να το κατασπαράξουν από κοινού. Μοιάζουν να δρουν με μία μορφή συντονισμού. Εδώ, παρατηρεί ο A. Smith η σύμπραξη δεν είναι αποτέλεσμα ρητής συμφωνίας (σύμβασης) αλλά προέρχεται από την τυχαία σύμπτωση των παθών τους στη συγκεκριμένη στιγμή και σε σχέση με το συγκεκριμένο αντικείμενο (σελ. 26). Αντίθετα σε ανθρώπινες κοινωνίες η συνεργασία ρυθμίζεται με ρητές συμφωνίες που περιλαμβάνουν περιγραφές της συμβολής του καθενός σε μία σύμπραξη και του οφέλους που ο καθένας θα αποκομίσει. Η ιδέα της συμβολής όμως περιλαμβάνει και την ιδέα, ότι ο δρων αδιαμφισβήτητα και αναγνωρισμένα, θα μπορεί να αναφέρεται στο στοιχείο, κατά το οποίο θα συμβάλλει, ως «δικό του», και ότι το στοιχείο αυτό θα θεωρείται ότι είναι δικό του από τους λοιπούς συμπράττοντες. Το επιχείρημα έχει δηλαδή τη μορφή: Συμβάλλω εγώ το (α) και εσύ το (β) για την επίτευξη του κοινού σκοπού (Σ) από την οποία εγώ θα ωφεληθώ Σα και εσύ Σβ.

Το λογικό βήμα που παρουσίασε εδώ δεν γίνεται στο κείμενο, αλλά ο A. Smith προχωράει κατευθείαν από το παράδειγμα των δύο σκύλων, εξ αντιθέτου, σε συμβάσεις

όπου οι δρώντες λένουν: «Αυτό είναι δικό μου, εκείνο είναι δικό σου, έχω τη βούληση να δώσω αυτό αντ' εκείνου», πράγμα που θα αποτελούσε μία καλόπιστη και σώφρονα ανταλλαγή. Είναι η τυπική μορφή σύμβασης όπου απλώς ορίζεται τι θα δώσει ο καθένας και δεν τίθεται θέμα σύμπραξης και κοινής σκοποθεσίας στη συνείδηση των δρώντων (προκύπτει βέβαια ως μη-ηθελημένο κοινωνικό αποτέλεσμα). Στην τυπική μορφή δεν με ενδιαφέρει ο σκοπός που επιδιώκει ο αντισυμβαλλόμενος. Πάντοτε όμως σε κάθε σύμβαση υπάρχει ένα στοιχείο αναφοράς στο σκοπό του άλλου, φαίνεται να λέει ο A. Smith, σαν κρυμμένο νόημα (meaning of the offer), σαν κατανόηση των αναγκών του άλλου και σαν ένας τύπος επιχειρηματολογίας και «πειθούς»: ότι αυτό που σε συμφέρει, δεν έρχεται σε αντίθεση με αυτό που με συμφέρει, οπότε στη συγκεκριμένη περίπτωση μπορούμε να συνεννοηθούμε. Σημειώνουμε ότι αυτή η δομή «πειθούς» κατά την ανταλλαγή αναφέρεται από τον A. Smith στη γλώσσα και στο Λόγο (σελ. 25) και θεωρείται προϋπόθεση του ανθρώπινου καταμερισμού της εργασίας. Η σύνδεση αυτή με τον καταμερισμό της εργασίας έχει ορισμένες σημαντικές συνέπειες:

α) ως προς την ιδέα της ρητορικής: Κατά τη συγκρότηση του καταμερισμού της εργασίας φαίνεται να συναρθρώνεται αναγκαία ένας «Λόγος» με αναφορά σ' αυτόν. Παρ' ότι η απλή ανταλλαγή δεν προϋποθέτει παρά εξωτερική συμφωνία σε ένα σημείο μεταξύ δύο δρώντων με αντιτιθέμενα μάλιστα συμφέροντα, συνέπεια αυτής της σύνδεσης είναι ότι η συμφωνία αυτή εντάσσεται σε ένα πλαίσιο ενεργοποίησης, διαλόγου και επιχειρηματολογικού συντονισμού στοιχείων συμφερόντων και ιεράρχησής τους. Κατά τη διαδικασία αυτή «αποδεικνύεται» στους δρώντες, ότι πράγματι συνδυάζονται τα φαινομενικά ετερόκλητα συμφέροντά τους²³. Είναι αυτονόητο ότι όρος

23. Πρβλ. A. Smith, *Lectures on Jurisprudence*, σελ. 493 επ., όπου λέγεται, σε σχέση με τον καταμερισμό της εργασίας, ότι θεμελίωσή του είναι η αρχή της πειθούς (και εδώ γίνεται σύγκριση με τη συμπεριφορά των ζώων, στην οποία παρατηρείται μεν σύμπραξη για την επίτευξη κοινών στόχων, αλλά όχι πειθούς και συναλλαγής).

για να ισχύσει και να μη διαλυθεί ένα τέτοιο «πολιτικό» πλαίσιο εξαρχής είναι το δικαίωμα που έχει ο κάθε συμβαλλόμενος να μη συνάψει μία συγκεκριμένη συμφωνία εφόσον διαπιστώσει ότι τα συμφέροντά του δεν αντιπροσωπεύονται (ή δεν αντιπροσωπεύονται επαρκώς) σ' ένα τέτοιο πλαίσιο επιχειρηματολογίας.

β) *ως προς την ιδέα της συμπάθειας*: Ο A. Smith παρατηρεί ότι σε πολιτισμένες κοινωνίες όπου ο καθένας εξαρτάται από τη συνεργασία και τη βοήθεια των άλλων, ο κάθε δρων δεν μπορεί να βασίζεται στην *αγαθή προαίρεση* και στη *φιλία* των άλλων, αλλά πρέπει να επικαλεσθεί την αγάπη που οι άλλοι τρέφουν και για τον εαυτό τους, και να τους «δείξει» ότι είναι προς το συμφέρον τους να πράξουν, όπως αυτός επιθυμεί (σελ. 26). Περιέχεται εδώ η ιδέα της «συμπαθητικής» κατανόησης των αναγκών και συμφερόντων του άλλου, ως ηθικοπρακτική δομή (γνωστή από τη *Θεωρία Ηθικών Συναισθημάτων*) που προκύπτει από τον ίδιο τον καταμερισμό της εργασίας. Συνδέεται έτσι μία ιδέα αξιολόγησης με την προβληματική του καταμερισμού της εργασίας και της διευρυμένης κοινωνικής χρησιμότητας και συγκεκριμενοποιείται η προβληματική «αντιστοίχισης» οικονομικοκοινωνικού και ηθικοπολιτικού τύπου που επισημάναμε.

γ) *ως προς την ιδέα της δικαιοσύνης*: Η ιδέα του καθορισμού του «δικού μου» και του «δικού σου» και η απαίτηση σεβασμού του που εκτίθεται στη *Θεωρία Ηθικών Συναισθημάτων* ως ορθοπρακτική αρχή που έχει την αυστηρότητα γραμματικού κανόνα, «παράγεται» εδώ ως όρος της ανεμπόδιστης ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας, της σύμπραξης και της ανταλλαγής. Από τον καταμερισμό «παράγεται» δυνάμει το αξιακό πλαίσιο του σεβασμού του άλλου ως προσώπου, του σεβασμού της αναφοράς του στην εργασία που κινητοποιεί και κατά την οποία θα συμβάλλει στη συνεργασία, και του σεβασμού στη συμφωνία για το χαρακτήρα της συνεργασίας. Παρατηρούμε εδώ μια διαπλοκή στοιχείων κοινωνικής ηθικής και στοιχείων κατοχύρωσης μέσω της ηθικής αυτής («δικαιοσύνης») κοινωνικών ανισοτήτων (λ.χ. μου αναγνωρίζεται ως «δικό μου», το συσσωρευμένο κεφάλαιο, η

γαιοκτησία κλπ., ως στοιχεία «συμβολής μου» στην κοινωνική συνεργασία).

Σημειώνουμε ότι η «αξιογενετική» αυτή προσέγγιση δεν διακρίνει ανάμεσα σε «παραδοσιακές» και «ηθικές» αξίες αφενός και αξίες που αντιστοιχούν στη διαπλοκή του πράττειν στην αγορά αφετέρου. Δεν διακρίνει ακόμη σε ποιο βαθμό με την εξέλιξη του καταμερισμού της εργασίας επέρχεται διαφοροποίηση μεταξύ οικονομικής και πολιτικής δραστηριότητας. (Τα προβλήματα αυτά και οι σχέσεις αυτές που αποτελούν κεντρικά ζητήματα της Πολιτικής Οικονομίας του Α. Smith παραμένουν συγκαλυμμένα στο επίπεδο αυτό αφαίρεσης).

8. Η αφηρημένη σύλληψη της οικονομικής θεωρίας της αξίας

Οι θεωρητικές αναλύσεις για τον καταμερισμό της εργασίας και το αξιακό πλαίσιο συγχρόνων κοινωνιών προϋποτίθενται προκειμένου να ενταχθεί στα πλαίσια του όλου έργου του Α. Smith η οικονομική θεωρία της αξίας. Το χαρακτηριστικό και θεωρητικά πρωτότυπο στοιχείο αυτής της θεωρίας είναι ότι διατυπώνεται σε υψηλό βαθμό αφαίρεσης, ώστε από λίγες αφηρημένες αρχικές παραδοχές να συντάσσεται ένα μοντέλο οικονομικών σχέσεων που να επιτρέπει την «εξήγηση» μερικών πλευρών των οικονομικών διαδικασιών που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες, όπως λ.χ. της μορφής με την οποία συντελούνται διαδικασίες «τοποθέτησης» των παραγωγικών μέσων και της εργασίας στους διάφορους τομείς της παραγωγής και διαδικασίες μεταφοράς πόρων από τον ένα στον άλλο. Με την αφηρημένη του αυτή διατύπωση το μοντέλο αυτό επηρεάζει την ακαδημαϊκή οικονομική επιστήμη και τις κρατικές πολιτικές ως τις μέρες μας. Εάν όμως μιλήσουμε για αφαίρεση πάντοτε προϋποθέτουμε τα στοιχεία, από τα οποία έγινε η αφαίρεση, δεδομένου ότι το αφηρημένο μοντέλο ισχύει εντός των ορίων που τίθενται από αυτά. Εάν υπάρξει

μια δυναμική των στοιχείων αυτών πέραν ορισμένων ορίων, αλλοιώνονται και τα πλαίσια ισχύος του μοντέλου.

Η τεράστια αφαιρετική εργασία του A. Smith εντάσσει μορφές κοινωνικού πράττειν που χαρακτηρίζονται από ιστορικές ιδιαιτερότητες στην προβληματική της ανταλλαγής στην αγορά, και εξετάζει τους όρους προσαρμογής τους στη λογική της αγοράς. Ιδιαίτερα η διατύπωση αφηρημένης θεωρίας της αξίας προϋποθέτει αφαιρέσεις από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά παραδοσιακών τάξεων, από συμπεριφορές των εμποροβιομηχανικών στρωμάτων (που προϋποθέτουν κρατικό προστατευτισμό), από αντιστάσεις της εργατικής τάξης απέναντι στην ένταξη στις διαδικασίες απρόσκοπτης αγοροπωλησίας της εργατικής δύναμης και από φαινόμενα οικονομικής συγκέντρωσης που αλλοιώνουν τον ανταγωνισμό. Τα στοιχεία αυτά επισημαίνονται ως διαφορές προς το «φυσικό σύστημα» και επανεισάγονται όπου χρειάζεται προκειμένου να καθορισθούν οι όροι ορθής πολιτικής. Έτσι η θεωρία της αξίας συγκροτείται ως αφαίρεση από το ιστορικό και ως ανάδειξη της λογικής της αγοράς ως κατ' εξοχήν ιστορικό-σύγχρονο πεδίο αναφοράς. Αλλά συνοδεύεται αναγκαία α) από την επισήμανση των διαδικασιών, από τις οποίες έγινε η αφαίρεση και οι οποίες επηρεάζουν την ιστορική τάση της ανταλλακτικής κοινωνίας β) από ιδέες ορθής πολιτικής και αξιών πέραν της οικονομικής «αξίας» με αναφορά σε ευρύτερο πλέγμα ιστορικο-οικονομικών σχέσεων σε σύγχρονες κοινωνίες.

Είναι δυνατόν να διακριθούν πολλές ομάδες «ιδιαιτεροτήτων» που χαρακτηρίζουν το πράττειν των συμμετεχόντων στην αγορά. Ως παραδείγματα ιδεολογικά φορτισμένων ιδιαιτεροτήτων στη συγκρότηση οικονομικά ενδιαφερουσών συμπεριφορών αναφέρονται από τον A. Smith διαφορές στη «φαντασία» των ατόμων και των κρατικών πολιτικών (σελ. 116), στα συναισθήματα για το «έντιμο» ή ανέντιμο των διαφόρων επαγγελματιών, και το κοινωνικό τους κύρος –στοιχεία που ανάγονται σε «δημόσιες προκαταλήψεις» (σελ. 124) μιας εποχής. Το ιδεολογικό στοιχείο τονίζεται ιδιαίτερα σε επαγγέλματα όπως του ναυτικού ή του στρατιώτη (σελ. 125 επ.) (συνδέονται με «αγάπη συστήματος», την ελπίδα ανάδειξης, η

οποία από πλευρά των αντικειμενικών δυνατοτήτων ανάδειξης παρομοιάζεται με τη λογική της λοταρίας, που υλοποιείται στην οικονομική δραστηριότητα των ασφαλιστικών εταιρειών). Η «εμμονή» των στοιχείων ιδιαιτερότητας απέναντι στη λογική της αγοράς, είτε τα αναδεικνύει ως ιδεολογικά-λειτουργικά της συμπληρώματα, είτε ανάγεται σε ατελή πληροφόρηση των δρώντων για τις συνθήκες της αγοράς (σελ. 131) ή και στην ικανότητα αντίστασης παραδοσιακών αξιών, όπως είναι η «ελευθεριότητα» των γαιοκτημόνων (σελ. 160).

Μέ την αφαίρεση από ιδιαιτερότητες αυτού του τύπου προκύπτουν κατά τον A. Smith «κανόνες» που μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τηρούν οι δρώντες κατά την ανταλλαγή αγαθών, από τους οποίους προκύπτει η γλώσσα της νέας τυπικής πολιτικής οικονομίας. Κεντρική έννοια για την κατανόηση της φύσης των κανόνων αυτών είναι η έννοια της αξίας (σελ. 44), στην οποία δίνεται αφενός η έννοια της *χρηστικής* αξίας, αφετέρου η έννοια της *ανταλλακτικής* αξίας. Η τελευταία ορίζεται ως «δυνατότητα μέσω της κτήσης μίας χρηστικής αξίας να αποκτώνται άλλα αγαθά». Η ανάλυση προκειμένου να διερευνήσει τους κανόνες που ρυθμίζουν την ανταλλακτική αξία επιδιώκει να προσδιορίσει α) το αληθές «μέτρο» των ανταλλαγών (πραγματική τιμή) β) τα επί μέρους συστατικά στοιχεία που καθορίζουν την πραγματική τιμή γ) τους λόγους απόκλισης της αγοραίας τιμής από την πραγματική τιμή (που προκύπτει σε «φυσικό» σύστημα). Λέγεται δε ρητά ότι η ανάλυση αυτή είναι από την ίδια της τη φύση σε ακραίο βαθμό αποτέλεσμα αφαίρεσης («in its own nature extremely abstracted», σελ. 46).

Η έννοια της αξίας εισάγεται σε σχέση με τον ανταλλακτικό της χαρακτήρα που συνδέεται αμέσως με ένα εξουσιαστικό στοιχείο (εξουσία διάθεσης εργασίας). Ο παραγωγός ενός προϊόντος σε κοινωνίες ανεπτυγμένου καταμερισμού της εργασίας καταναλώνει μόνο μέρος του προϊόντος του (που είναι αποτέλεσμα της εργασίας του) ενώ οι λοιπές του ανάγκες καλύπτονται από προϊόντα της εργασίας άλλων παραγωγών, τα οποία ιδιοποιείται από την ανταλλαγή τους με το προϊόν του. Άρα η αξία του προϊόντος του ισούται με την ποσότητα

εργασίας που περιέχεται στα προϊόντα με τα οποία το προϊόν ανταλλάσσεται (εργασία ως αληθές μέτρο της ανταλλακτικής αξίας). Είδαμε ότι, με αναφορά στον Hobbes, ο A. Smith παρατηρεί ότι εξουσία με τη σύγχρονη έννοια είναι η οικονομική εξουσία που συνίσταται στην ποσότητα εργασίας άλλων δρώντων που μπορεί ένα κοινωνικά δρων άτομο να οικειοποιηθεί. Θεωρείται ότι η εργασία αυτή ταυτίζεται με το προϊόν της εργασίας («what is the same thing», σελ. 48). «Στις οικονομικές συναλλαγές της καθημερινής ζωής» θα υπολογισθεί η σχέση της ανταλλαγής δύο προϊόντων με την εμπειρική αναγωγή τους στην ποσότητα και ποιότητα της εργασίας που χρειάστηκε για να παραχθούν (θα ληφθούν κατά την αναγωγή αυτή υπόψη η ένταση της εργασίας, ο «σύνθετος» χαρακτήρας της λ.χ. εργασία του ειδικά εκπαιδευμένου και άλλοι παράγοντες), και στις προϋποθέσεις αναπαραγωγής της εργασίας αυτής (λ.χ. κόστος και χρόνος εκπαίδευσης της εξειδικευμένης εργασίας).

Στο ΣΤ' κεφάλαιο του *Πλούτου των Εθνών* το μοντέλο αυτό εξειδικεύεται ως προς την πραγματικότητα συγχρόνων κοινωνιών, στις οποίες η εξουσιαστική κινητοποίηση της εργασίας προϋποθέτει τις επιχειρηματικές πρωτοβουλίες κατόχων συσσωρευμένου κεφαλαίου και συγκεντρωμένης γαιοκτησίας. Εξακολουθεί να ισχύει ότι το συνολικό κοινωνικό προϊόν ανάγεται στη συνολική κοινωνική εργασία που αναλώθηκε για την παραγωγή του (συνολικό προϊόν ίσον ανταλλακτικές αξίες που παρήχθησαν από την κοινωνία, ίσον συνολικός χρόνος διαθέσιμης κοινωνικής εργασίας που χρειάστηκε για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου και των μελών της κοινωνίας). Αλλά εισάγεται επί πλέον για τον ακριβή καθορισμό της αξίας η οπτική των εξατομικευμένων επιχειρηματιών, ιδιοκτητών συσσωρευμένου κεφαλαίου και γης, που ιδιοποιούνται το κοινωνικό προϊόν όχι στη βάση της δικής τους εργασίας που περιέχεται στο προϊόν που παράγουν οι ίδιοι, αλλά στη βάση της δυνατότητας που έχουν ως ιδιοκτήτες να κινητοποιούν ξένη εργασία. Αντίστοιχα προβαίνει ο A. Smith σε συστηματική επικάλυψη του μοντέλου ταύτισης συνολικής αξίας και συνολικής εργασίας από ένα μοντέλο που προκύπτει

προσθετικά από τη σύνθεση των επί μέρους υπολογισμών και δραστηριοτήτων των επιχειρηματικά δρώντων ατόμων (και που κατασκευάζεται με αφετηρία τις οπτικές τους).

Από τη σκοπιά του επιχειρηματία (ιδιοκτήτη χρηματικού κεφαλαίου) η κοινωνική εργασία παρουσιάζεται ως μέρος των συνολικών του εξόδων. Ένα μέρος του κεφαλαίου του χρησιμοποιεί για να απασχολήσει εργάτες και να τους προμηθεύσει πρώτες ύλες, τις οποίες θα επεξεργασθούν σε τελικό προϊόν, ώστε να αποκομίσει κέρδος από την πώλησή του. Το κέρδος αποτελεί για τον επιχειρηματία το κίνητρο της όλης του οικονομικής δραστηριότητας, χωρίς το οποίο δεν θα προέβαινε σ' αυτήν (σελ. 66). Από τη σκοπιά αυτή η αξία του προϊόντος υπολογίζεται από τους επιχειρηματίες ως σύνολο του Κεφαλαίου που εδέσμευσαν σε μία περίοδο και καλύπτει τους μισθούς, πρώτες ύλες κλπ. έξοδα συν το κέρδος που προκύπτει ως ποσοστό επί του μεγέθους του κεφαλαίου.

Ο Α. Smith απορρίπτει τη θεωρία κατά την οποία το κέρδος είναι μια μορφή αποζημίωσης για διευθυντικές εργασίες, τονίζοντας ότι οι εργασίες αυτές υπολογίζονται στο μέγεθος «μισθοί» ως αμοιβή σύνθετης και εξειδικευμένης εργασίας. Για τον καθορισμό του κέρδους ισχύουν «τελείως διαφορετικές αρχές». Έτσι αν συγκριθούν δύο επιχειρηματίες που απασχολούν τον ίδιο αριθμό εργατών και καταβάλλουν συνεπώς το ίδιο ποσό για μισθούς (λ.χ. 300 λίρες) αλλά ο ένας χρησιμοποιεί πρώτες ύλες 10 φορές ακριβότερες από τον άλλο (λ.χ. ο πρώτος χρησιμοποιεί νήμα αξίας 700 λιρών ενώ ο δεύτερος αξίας 7.000 λιρών) με κοινό ποσοστό κέρδους που θα επιδιώξουν (10%) ο ένας θα επιδιώξει κέρδος 100 λιρών ενώ ο δεύτερος 730 λιρών. Η διαφορά αυτή δεν ανάγεται σε κάποια αμοιβή διευθυντικών υπηρεσιών, αλλά στο μέγεθος του κεφαλαίου, το οποίο «συνέβαλε» στην παραγωγή. Το κεφάλαιο παρουσιάζεται έτσι ως συντελεστής της παραγωγής (αλλά ο Α. Smith παρατηρεί ότι κι αυτό ανάγεται τελικά σε εργασία, δεδομένου ότι κι αυτό θα μετρηθεί σε σχέση με την εργασία, την οποία μπορεί να κινητοποιήσει). Αντίστοιχες παρατηρήσεις κάνει ο Α. Smith για τη γαιοπρόσοδο (rent) την οποία θεωρεί ως τρίτο συστατικό της προστιθεμένης α-

ξίας, δίπλα στους μισθούς και τα κέρδη (το κεφάλαιο που «μεταφέρεται» στο νέο προϊόν λ.χ. αντικατάσταση φθαρμένου εξοπλισμού και πρώτες ύλες, μπορεί με τη σειρά του να αναλυθεί στα συστατικά μισθοί, κέρδη, πρόσοδος). Η πρόσοδος προκύπτει ως αμοιβή του γαιοκτήμονα για τη διάθεση του εδάφους του στον επιχειρηματία-καλλιεργητή. Το συνολικό προϊόν της κοινωνικής εργασίας διανέμεται έτσι «πρωταρχικά» (originally) σε κατόχους κεφαλαίου, γης ή εργασίας (σελ. 69). Έτσι κατ' ακολουθία της ανάπτυξης της παραγωγικότητας της εργασίας αναπαράγονται από τις πηγές του κέρδους και της προσόδου και οι μη-εργαζόμενοι (the idle).

Η παραπάνω εννοιακή κατασκευή ήδη μετατρέπει την αρχική προβληματική (εργασία, αληθινή πηγή πλούτου) σε μία προβληματική που αποδιδεί η κύρια για την ανάπτυξη της θεωρίας της αξίας, των σκοποθεσιών των ατόμων – προβληματική που «έλκεται» από τη θεωρία του πράττειν και τις οπτικές των επιχειρηματικά δρώντων. Εξασφαλίζεται έτσι αντιστοίχιση των διαδικασιών συγκέντρωσης κεφαλαίου με τις επιθυμίες των ανθρώπων να *καλυτερεύσουν τη θέση τους* (πρβλ. σελ. 341), επιθυμίες που υλοποιούν ιστορικά την ανάγκη των ατόμων για συμπάθεια και έγκριση από τους συνανθρώπους τους (πρβλ. *Θεωρία*, σελ. 50). Με την ενεργοποίηση του ατομικού πρωτοβουλιακού πράττειν κινητοποιείται ένας μηχανισμός «αυτοματισμού» που βρίσκει την προνομιακή του εφαρμογή στη θεωρία της προσαρμογής της προσφοράς προς τη ζήτηση²⁴.

Η θεωρία αυτή αυτοματισμού αναφέρεται στα αποτελέσματα του ατομικού επιχειρηματικού πράττειν και περιέχει την (αξιακά θετική) ιδέα ότι με τη σύμπτωση των δραστηριοτήτων πολλών ανεξαρτήτων δρώντων και χωρίς εξωτερική ρύθμιση (σε «φυσικό» σύστημα) μεγιστοποιείται για τη συνολική κοινωνία το παραγωγικό αποτέλεσμα και η απασχόληση εργασίας και διαθεσίμων πόρων και εξασφαλίζεται η κοινωνική πρόοδος. Θεωρείται ότι η «φυσική τιμή» (που καθορίζεται

24. Πρβλ. G. Schmolders, *Geschichte der Volkswirtschaftslehre*, Αμβούργο 1966, σελ. 24 επ.

όπως είδαμε από την αξία της εργασίας, του κέρδους και της προσόδου) ρυθμίζει τελικά τις διάφορες αγοραίες τιμές, μέσα από μηχανισμούς μετακίνησης της ζήτησης προς προϊόντα που προσφέρονται σε πλέον συμφέρουσες για τους αγοραστές τιμές. Εάν η ποσότητα που προσφέρεται στην αγορά σε μία συγκεκριμένη τιμή είναι μεγαλύτερη της ζήτησης μέρος της ποσότητας θα παραχωρηθεί από ανταγωνιστικές επιχειρήσεις σε όσους διατίθενται να πληρώσουν χαμηλότερες τιμές (που έχουν κατώτερο όριο το κόστος παραγωγής), οπότε η τιμή της συνολικής ποσότητας των εμπορευμάτων θα μειωθεί.

Μέρος του κεφαλαίου (των μη παραγωγικών επιχειρήσεων που δεν μπορούν να καλύψουν τα έξοδά τους και να προσφέρουν σε χαμηλότερες τιμές) θα αποσυρθεί από την παραγωγή και μέρος της εργασίας αντίστοιχα θα μετακινηθεί προς άλλες επιχειρήσεις ή κλάδους. Τελικά η τιμή θα επανέλθει στο «φυσικό» της επίπεδο που ρυθμίζεται από την παραγωγική χρήση του κεφαλαίου που κρατάει χαμηλό το κόστος σε σχέση με την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας, των τεχνικών παραγωγής κλπ. στην κοινωνία.

Η λειτουργία αυτή του ανταγωνισμού και των «φυσικών» σχέσεων στην αγορά προϋποθέτει απουσία ρυθμιστικών ενεργειών του κράτους και ανεμπόδιστη ανάπτυξη του φυσικού συστήματος. Ωστόσο και εδώ προϋποτίθεται κάποια αντίληψη κράτους, «δίπλα» στην κοινωνία που επιτελεί στοιχειώδεις λειτουργίες αναγκαίες για την αναπαραγωγή της. Από την άλλη μεριά η ίδια η θεωρία της αξίας προϋποθέτει αφαίρεση από τα κάθε είδους εμπόδια λειτουργίας ενός μοντέλου φυσικού συστήματος, είτε τα εμπόδια αυτά προέρχονται από το παραδοσιακό κράτος, είτε από τις συνήθειες και συμπεριφορές παραδοσιακών τάξεων και επί μέρους μελών της κοινωνίας είτε από φαινόμενα οικονομικής συγκέντρωσης.

Στην ανάλυση των πραγματικών κοινωνικών διαδικασιών θα πρέπει να συνυπολογισθούν τα στοιχεία, από τα οποία έγινε η αφαίρεση, τόσο οι παραδοσιακές κοινωνικές δομές, όσο και οι πολιτικές παρεμβάσεις και μεσολαβήσεις που καθυστερούν είτε προωθούν συνθήκες φυσικού συστήματος. Ο συνυπολογισμός αυτών των στοιχείων οδηγεί σε μία αντίληψη

περί κράτους πολύ πιο σύνθετη, από την εικόνα του minimum κράτους σε «φιλελεύθερη» οικονομία της αγοράς. Οι αντιλήψεις αυτές μπορούν να ανακατασκευαστούν στη βάση των αναλύσεων του *Πλούτου των Εθνών* και σε σχέση με τον τρόπο που ο Α. Smith κατανόησε την έννοια της ορθής πολιτικής σε αστικές κοινωνίες.

9. Θεωρία του Κράτους και Καταμερισμός της εργασίας

Από την εξέταση της σχέσης της *Θεωρίας των Ηθικών Συναισθημάτων* προς τον *Πλούτο των Εθνών* συνάγονται ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τη διερεύνηση της φύσης και των λειτουργιών του Κράτους. Είδαμε ότι η ανάλυση της ηθικο-πρακτικής προβληματικής στη *Θεωρία* (τύπος ηθικο-πρακτικός) οδήγησε σε συμπεράσματα για τις minimum κανονιστικές αρχές που μπορούν να συναχθούν εμπειρικά από την εξέταση των συναισθημάτων των δρώντων (αρχές δικαιοσύνης) για τη σχέση της συμπάθειας προς τους σκοπούς και προς τα μέσα της πράξης καθώς και για το πρόβλημα της ιδεολογίας. Οι κανονιστικές αρχές δικαιοσύνης θεωρήθηκε ότι είναι ταυτοχρόνως αρχές ορθής πολιτικής, των οποίων η εφαρμογή ανατίθεται στο Κράτος.

Στην έκτη έκδοση της *Θεωρίας* η προβληματική διευρύνθηκε και συμπεριέλαβε την έννοια του «συντάγματος», δηλαδή το πρόβλημα της κοινωνικής σύστασης, ανάπτυξης και νομιμοποίησης σύγχρονων κοινωνιών. Με την έννοια αυτή κατανοείται η σύνταξη της κοινωνίας ως πρόβλημα συνοχής και εξισορρόπησης του συνόλου των κοινωνικών «τάξεων» (που συμπεριλαμβάνει «νέες» εμπορικοβιομηχανικές, εργατικές και παραδοσιακές τάξεις γαιοκτημόνων, ευγενών κλπ.). Παράλληλα, με την «ευρύτερη» έννοια σύνταξης της κοινωνίας και την ανάδειξη προβλημάτων ισορροπίας των τάξεων και κοινωνικής συνοχής, τίθεται με σαφήνεια και το πρόβλημα της κοινωνικής αλλαγής και της ανισορροπίας ως πραγματικό πρόβλημα συγχρόνων κοινωνιών, που συμπυκνώνει προ-

βλήματα νομιμοποίησης, κοινωνικής ευημερίας και πολιτικής κινητοποίησης του κοινωνικού πράττειν μέσω των ιδεολογιών. Η ανάλυση επικεντρώνεται σε κριτήρια ορθής ανάλυσης και ορθής πολιτικής από το «σοφό άνδρα» και το συνετό πολιτικό που προσανατολίζονται προς τις ιδέες της μετριοπάθειας, της εξισορρόπησης και της μεταρρύθμισης ως κατ' εξοχήν «ηθικές» αξίες.

Ο Α. Smith ανέπτυξε το αξιακό αυτό πλαίσιο ορθής πολιτικής «ανεξάρτητα» από την προβληματική του οικονομικού πράττειν και του καταμερισμού της εργασίας στον *Πλούτο των Εθνών*. Η «ανεξάρτητη» ανάπτυξη σημαίνει άρνηση μίας οποιασδήποτε σχέσης «θεμελίωσης» μεταξύ του ηθικοπρακτικού και του πολιτικοοικονομικού τύπου προσέγγισης (λ.χ. θεμελίωσης της οικονομικής συμπεριφοράς σε ηθική ιδέα, ή του ηθικοπολιτικού «εποικοδομήματος» στις οικονομικές σχέσεις). Δεν σημαίνει όμως παραδοχή του ασύμβατου των προσεγγίσεων. Ευνοείται μάλλον η ιδέα της συναρτησιακής αντιστοίχισης στοιχείων της μίας προβληματικής προς στοιχεία της άλλης, χωρίς δέσμευση του θεωρητικού για τον ιδιαίτερο ποιοτικό χαρακτήρα της αντιστοίχισης αυτής. Έτσι, στις αναλύσεις του *Πλούτου των Εθνών* θα πρέπει να αναζητήσουμε τους κεντρικούς εκείνους προβληματισμούς που «αντιστοιχούν» στις κανονιστικές ιδέες της ηθικής φιλοσοφίας, και ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την ιδέα του νομιμοπολιτικού πλαισίου και των κρατικών πολιτικών. Ιδιαίτερα θα στρέψουμε το ενδιαφέρον μας στην έννοια του «καταμερισμού της εργασίας» που συγκροτεί την κεντρική έννοια της πολιτικο-οικονομικής προβληματικής. Η ίδια η έννοια του καταμερισμού της εργασίας παρουσιάζει μεθοδολογικά προβλήματα: αν δεν λάβουμε υπ' όψη μας το συνειδητό καταμερισμό της εργασίας (λ.χ. σε ένα εργοστάσιο) ο όρος «καταμερισμός της εργασίας» μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο με μία πιο στενή «αφαιρετική» οικονομική έννοια, όσο και με μία ευρύτερη έννοια που συμπεριλαμβάνει και τον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ οικονομίας και πολιτικής και αναφέρεται σε προβλήματα συμμετοχής στο «σύνταγμα» της κοινωνίας παραδοσιακών τάξεων και της εργατικής τάξης καθώς και σε προβλήματα «αξιακού

πλαϊσίου» που συνοδεύουν τον καταμερισμό της εργασίας και που ήδη επισημάναμε στην ενότητα 7.

Και οι δύο οπτικές του καταμερισμού της εργασίας συνυπάρχουν στο έργο του A. Smith.

Η πρώτη οπτική «αφαιρεί» αρκτικά από το πολιτικό πλαίσιο. Η κοινωνία θεωρείται ότι έχει συγκροτηθεί ως κοινωνία οικονομικής ελευθερίας, στην οποία διατίθεται αφηρημένη εργασία στην αγορά. Οι κοινωνικές σχέσεις παρουσιάζονται ως σύνολο παραγωγικών δραστηριοτήτων που έχουν ως αφετηρία τους υπολογισμούς των ιδιοκτητών κεφαλαίου και γης που «κινητοποιούν» εργασία στους διάφορους τομείς της οικονομίας με σκοπό το κέρδος. Η ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας γίνεται μέσω των μηχανισμών της αγοράς και των ανταλλαγών. Στη λογική αυτής της ανάπτυξης –που συνοψίζεται στη θεωρία της αξίας– εμφανίζονται σε διάφορα σημεία της ανάλυσης πολιτικές λειτουργικές προϋποθέσεις που εγγυώνται και υποβοηθούν το σύστημα των ανταλλαγών ως εξωγενή στοιχεία που «χρεώνονται» στο Κράτος, το οποίο βρίσκεται τρόπον τινά «δίπλα και έξω»²⁵ (για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του Marx) από αυτή τη διαδικασία.

Είδαμε ότι η ίδια η ιδέα του καταμερισμού της εργασίας «παράγει» (ο A. Smith θα απέφευγε τον όρο αυτό που παραπέμπει σε «αυστηρή» σύνδεση) νομικοπολιτικές διακρίσεις και πλαίσια, όπως είναι ο καθορισμός του «δικού σου» και του «δικού μου» και η ιδέα της «συμφωνίας» που είναι αποτέλεσμα της «συμπαθητικής» δομής της ανθρώπινης συνεργασίας με την ιδιαίτερη μορφή της διαμεσολάβησής της από την ανταλλαγή. Οι διακρίσεις και τα πλαίσια αυτά, προκειμένου να ισχύουν με συνέπεια και συνέχεια προϋποθέτουν μία *minimum* κρατική λειτουργία, την κρατική εγγύηση της προσωπικότητας, της παρουσίας και της τήρησης των συμβάσεων (θετικοποίηση του δικαίου).

Στο Δ' Κεφάλαιο του *Πλούτου των Εθνών* αυτή η *minimum*

25. Πρβλ. K. Marx, F. Engels, *Die deutsche Ideologie*, εις: Marx, Engels, *Werke*, τ. 3, σελ. 62, Βερολίνο 1969.

μη πολιτική μορφή αναπτύσσεται ως λειτουργία συνοδευτική της εξέλιξης της μορφής του εμπορεύματος: Η μεσολάβηση του καταμερισμού της εργασίας από την ανταλλαγή παρουσιάζεται από τον Α. Smith ως ιστορική διαδικασία που οδηγεί στη γενίκευση της ανταλλαγής εμπορευμάτων και στην ανεπτυγμένη χρηματική οικονομία. Στις απαρχές αυτής της διαδικασίας η ανταλλαγή συναντά «εμπόδια». Σε κοινωνίες με μη γενικευμένη τη μορφή της ανταλλαγής μόνον κατά τύχη βρίσκονται δύο μέλη της κοινωνίας που να είναι πρόθυμα να ανταλλάξουν συγκεκριμένες ποσότητες του προϊόντος τους έναντι συγκεκριμένων ποσοτήτων του εμπορεύματος του άλλου δρώντος σε μία συγκεκριμένη στιγμή. Για την περίπτωση που ο καθένας απ' αυτούς θα ήταν πρόθυμος να παραδώσει τις ποσότητες του προϊόντος που του ζητήθηκε έναντι συγκεκριμένων ποσοτήτων προϊόντος ενός τρίτου, ή τέταρτου μέλους της κοινωνίας, θα έπρεπε να μεσολαβήσουν πολλές και δυσχερέστατες ενδιάμεσες ανταλλαγές έως ότου ένα προϊόν καταλήξει στο χρήστη του. Ο Α. Smith δείχνει ότι μέσα από την ίδια την ανταλλαγή διάφορα εμπορεύματα αποκτούν για τους δρώντες χρηστική αξία όχι μόνον προς την άμεση υλική χρησιμότητά τους, αλλά και ως μέσα και μέτρα της σχέσης που τα άλλα εμπορεύματα θα ανταλλάγουν μεταξύ τους (χρήμα). Αναπτύσσει ιδιαίτερα τη σημασία των μετάλλων για την ανάπτυξη της χρηματικής οικονομίας, τα οποία γρήγορα αντικαθιστούν προγενέστερους τύπους χρήματος.

Ιδιαίτερη σημασία δίνεται από τον Α. Smith στη διαμόρφωση δημοσίων λειτουργιών που μορφικά αναπτύσσονται αντίστοιχα με την ανάπτυξη της ανταλλακτικής σχέσης.

Η χρήση μετάλλων ως χρήματος απαιτεί σύνθετες διαδικασίες ελέγχου του βάρους και της ποιότητας του μετάλλου που είναι δυσχερές, συχνά αδύνατο να εξασφαλιστούν σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση από τους ίδιους τους δρώντες. Αντ' αυτού οι δρώντες επιδιώκουν ή αποδέχονται μεσολάβηση τρίτου, της δημόσιας εξουσίας, η οποία θέτει επί των μεταλλικών μονάδων τη δημόσια σφραγίδα που βεβαιώνει το βάρος και την ποιότητά τους και εγγυάται την κυκλοφορία τους. Η λειτουργία αυτή του Κράτους ασκείται με την ίδρυση υπηρε-

σιών νομίσματος, αντιστοιχών με τις υπηρεσίες για μέτρα, σταθμά κλπ.²⁶.

Παρατηρούμε ότι ο Α. Smith αναπτύσσει την προβληματική της γένεσης της κρατικής λειτουργίας με αφετηρία την ίδια τη διαδικασία της ανταλλαγής ως ανάγκη που εκπηγάει απ' αυτήν. Από την άποψη αυτή η κρατική λειτουργία μπορεί να νοηθεί ως «ουδέτερη», γενική λειτουργία που παρήχθη από το μεροληπτικό ανταλλακτικό πράττειν και ασκείται προς το κοινό συμφέρον των μελών της κοινωνίας να γίνονται απρόσκοπτα οι ανταλλαγές. Δηλαδή θεωρητικά το Κράτος δεν δρα εδώ για ίδιο συμφέρον, αλλά προς το συμφέρον των ανταλλασσόντων (και εκπηγάει και νομιμοποιείται ως προς αυτή τη λειτουργία από τα συμφέροντά τους). Ο Α. Smith δείχνει όμως ότι σε προαστικούς σχηματισμούς η «ουδέτερη» αυτή λειτουργία (που συντελείται ουσιαστικά προς το συμφέρον των τάξεων της αγοράς, των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων) αναμειγνύεται με συγκεκριμένες προσπάθειες της κρατικής εξουσίας να εξασφαλίσει ιδιαίτερα οφέλη από τη λειτουργία της αυτή. Η πρακτική μείωσης της πραγματικής αξίας του μετάλλου των νομισμάτων με διατήρηση της ονομαστικής αξίας, όχι μόνον επέτρεψε στους άρχοντες να πληρώνουν τα χρέη τους κάτω από την αξία τους, αλλά και απέβη προς το συμφέρον όλων των άλλων οφειλετών στα κράτη αυτά. Με τον τρόπο αυτό διαμορφώθηκαν πολιτικές υπέρ των οφειλετών και εις βάρος των δανειστών από το Κράτος –πράγμα το οποίο αποτελεί για τον Α. Smith «δημόσια καταστροφή» (σελ. 44), διότι αποδιοργανώνει το εμπόριο, καταστρέφει ιδιωτικές περιουσίες, δημιουργεί ανησυχία στην αγορά κλπ. (αντίστοιχες σκέψεις διατυπώνονται και στις παραδόσεις του για τη νομική θεωρία). Από τις σκέψεις αυτές προκύπτει έμμεσα η συμβουλή προς τις κυβερνήσεις να μην παρεμβαίνουν στην οικονομική ζωή χρησιμοποιώντας την εξουσία τους για τον καθορισμό της ονομαστικής αξίας των νομισμάτων προς όφε-

26. Πρβλ. την αντίστοιχη ανάλυση στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ, εις: Marx-Engels-Werke, τ. 23, σελ. 138 επ. και H. Reichelt, *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Marx*, Φρανκφούρτη/M. 1970.

λός τους, αλλά να ενεργούν προς το συμφέρον της ρύθμισης των ανταλλαγών στη βάση των νόμων που προκύπτουν από την αγορά. Μια τέτοια συμβουλή ισοδυναμεί με το αίτημα αφαίρεσης από το Κράτος κάθε εξουσιαστικής αρμοδιότητας που δεν είναι λειτουργική απέναντι στην αγορά, και τελικά με το αίτημα του αποχωρισμού του Κράτους από την οικονομική εξουσία. Η κατεύθυνση αυτή της σκέψης του Α. Smith γίνεται σαφής στο Ε' Κεφάλαιο, στην αναφορά του στον Hobbes: «Ο πλούτος είναι εξουσία, όπως λέει ο κ. Hobbes. Αλλά το άτομο που αποκτά ή κληρονομεί μία μεγάλη περιουσία, δεν αποκτά ή κληρονομεί αναγκαστικά κάποια πολιτική εξουσία, είτε αστική, είτε στρατιωτική. Ίσως η περιουσία του να του προσφέρει τα μέσα να αποκτήσει και τα δύο, αλλά η απλή ιδιοκτησία αυτής της περιουσίας δεν του προσφέρει αναγκαστικά κανένα από τα δύο. Η εξουσία την οποία του προσφέρει η ιδιοκτησία άμεσα και κατ' ευθείαν είναι η εξουσία αγοράς, μία κάποια «προστακτική εξουσία» (command) πάνω σε όλη την εργασία ή όλα τα προϊόντα εργασίας, που βρίσκονται στην αγορά τη στιγμή εκείνη» (σελ. 48).

Η παρατήρηση του Α. Smith σημαίνει ότι η διαδικασία που περιέγραψε ο Hobbes απολιτικοποίησης της κοινωνίας και συγκέντρωσης της πολιτικής κυριαρχίας στο Κράτος, συνοδεύεται από μία παράλληλη διαδικασία συγκέντρωσης της πραγματικής εξουσίας, ως οικονομικής πλέον εξουσίας στην κοινωνία της αστικής ιδιοκτησίας. Ως κύρια χαρακτηριστικά της κοινωνίας αυτής (σε σχέση με προγενέστερες) επισημαίνονται η συσσώρευση κεφαλαίου και η ιδιοποίηση μεγάλων εκτάσεων γης (ΣΤ' Κεφάλαιο), στοιχεία που επηρεάζουν τη διαφοροποιημένη θεωρία της αξίας. Ποια είναι όμως τα «στοιχεία Κράτους» που προϋποτίθενται στο επίπεδο αυτό ανάπτυξης της σύγχρονης κοινωνίας; Προϋποτίθεται προφανώς ένα Κράτος που αποδέχεται ως δεδομένα τη συσσώρευση και την ιδιοποίηση, δηλαδή τις ιδιαίτερες μορφές ανισότητας σε σύγχρονες κοινωνίες και που εγγυόμενο το «δικό μου» και το «δικό σου» τις νομιμοποιεί. Ακόμη ένα Κράτος που ευνοεί διαδικασίες διαμόρφωσης «φυσικής τιμής» μέσα από την προσφορά και από τη ζήτηση που διαμορφώνονται στην αγο-

ρά. Αλλά ακριδώς στο σημείο αυτό θα πρέπει να θέσουμε το ερώτημα για τον τύπο εξισορρόπησης που επιτυγχάνεται στη σύγχρονη κοινωνία «φυσικού συστήματος» σε σχέση με τη δεύτερη έννοια του καταμερισμού της εργασίας που επισημάναμε. Τι συνέπειες έχει η λειτουργία της αγοράς σε μία κοινωνία, στην οποία δίπλα στο αναπτυσσόμενο και επιθετικό της κομμάτι αστικής ολοκλήρωσης συνυπάρχουν «παραδοσιακά» και «πολιτικά» στοιχεία και «νομικές τάξεις», οργανωμένα σε «σύνταγμα» του τύπου που περιγράφεται στη *Θεωρία Ηθικών Συναισθημάτων*; Ποια είναι η «αντιστοίχιση» του συντάγματος αυτού με την ευρύτερη έννοια του καταμερισμού της εργασίας, αν ξεκινήσουμε από τις αναλύσεις του *Πλούτου των Εθνών*; Από τις απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά θα εξαρτηθεί και η ακριδής ανακατασκευή των αντιλήψεων του A. Smith για το Κράτος και την πολιτική.

10. Πολιτική σε «φυσικό σύστημα» και το αξιολογικό πρόβλημα
στον *Πλούτο των Εθνών*

Στο Πέμπτο Βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών*, που πραγματεύεται τις κρατικές δαπάνες, ο A. Smith αναπτύσσει το πρόβλημα της σχέσης της οικονομικής προς τη διοικητική δραστηριότητα ως πρόβλημα του «καταμερισμού της εργασίας». Οι αναλύσεις αυτές είναι χαρακτηριστικά δείγματα της ιδιαίτερης μεθοδολογικής προσέγγισης του A. Smith, η οποία θέτει στο κέντρο της ανάλυσης την έννοια του καταμερισμού της εργασίας και με αφετηρία την έννοια αυτή αναπτύσσει την προβληματική «φυσικού συστήματος» που αναφέρεται στους πολιτικούς όρους λειτουργίας της αγοράς και κατεξοχήν στις αξιακές προϋποθέσεις και στα αξιακά αποτελέσματα ορθής πολιτικής. Στα επόμενα εντοπίζω την προβληματική αυτή σε ορισμένα κεντρικά σημεία της ανάλυσης. Ο A. Smith δείχνει πρώτα αναφερόμενος στον τομέα της άμυνας ότι η ανάπτυξη ενός χωριστού από τη λοιπή οικονομικοκοινωνική δραστηριότητα, επαγγελματικού αμυντικού μηχανισμού είναι απο-

τέλεσμα μιας μακράς διαδικασίας κοινωνικής διαφοροποίησης από τις πρωτόγονες κοινωνίες κυνηγών και νομάδων, στις αγροτικές κοινωνίες, τέλος στις κοινωνίες της «προοδευμένης κατάστασης» που χαρακτηρίζονται τόσο από εξέλιξη στη δομή της βιομηχανικής παραγωγής, όσο και από εξειδίκευση στην ίδια την πολεμική τέχνη.

Η ανάλυση δείχνει ότι η ανάπτυξη που είναι συνέπεια της τεχνικής εξέλιξης της κοινωνίας και του καταμερισμού της εργασίας επιδρά κατ' ευθείαν και στον κρατικό, διοικητικό-στρατιωτικό μηχανισμό με την εισαγωγή εφευρέσεων και τον εκσυγχρονισμό της στρατιωτικής τέχνης. Ακόμα ότι ο εκσυγχρονισμός αυτός είναι αναγκαίος από το γεγονός ότι η ανάπτυξη γεννά αυξημένη επιθετικότητα των άλλων κρατών και άρα απαιτεί αυξημένη ικανότητα απόκρουσής της.

Κατ' ακολουθία της ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας αναπτύσσονται στο πεδίο των κρατικοστρατιωτικών δομών ορισμένα «αξιακά» στοιχεία εξορθολογισμού της κοινωνίας, όπως πειθαρχία, τάξη, ακρίβεια, επιδεξιότητα και υπακοή στην ιεραρχία. Με τη σειρά τους τα στοιχεία αυτά λειτουργούν εκπολιτιστικά σε περιοχές που κατακτώνται από τον εκσυγχρονισμένο στρατιωτικό μηχανισμό.

Τα αποτελέσματα αυτής της ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας σε κοινωνία και κράτος και στη σχέση τους ως έκφραση της ανάπτυξης αυτής θέτει το πρόβλημα του χαρακτήρα της συνταγματικής τάξης μιας σύγχρονης κοινωνίας. Το πρόβλημα αυτό τίθεται στο Πέμπτο Βιβλίο ως πρόβλημα μιας αξίας: της πολιτικής ελευθερίας. Η ίδια η ύπαρξη στο σύγχρονο Κράτος, γράφει ο A. Smith, ενός τακτικού επαγγελματικού στρατού, δημιουργεί ανησυχίες σε ανθρώπους που διέπονται από ρεπουμπλικανικές αρχές, ότι μπορεί να αποτελέσει ένα κίνδυνο κατάλυσης της ελευθερίας. Ο ίδιος ο A. Smith υποστηρίζει ότι ένας τέτοιος κίνδυνος υπάρχει μόνο στην περίπτωση που «τα συμφέροντα του αρχηγού του στρατού και των ανωτέρων αξιωματικών δεν συνδέονται αναγκαία με την υποστήριξη του συντάγματος του Κράτους» (σελ. 706). Η σύνδεση στρατού και πολιτικού συντάγματος που θα κάνει δυνατή την ελευθερία είναι όμως δεδομένη, αν επί κεφαλής

του στρατού είναι ο «ανώτατος άρχων», και οι αξιωματικοί προέρχονται από τους ευγενείς και τις ανώτερες τάξεις. Η πολιτική ελευθερία εξαρτάται λοιπόν από ένα κρατικό «σύνταγμα» με εγγυημένη τη συμμετοχή στην πολιτική εξουσία και των παραδοσιακών τάξεων δίπλα στα ανερχόμενα εμπορικά-βιομηχανικά αστικά στρώματα. Το επιχείρημα αυτό, στηριγμένο σε μία λογική της εξέλιξης του καταμερισμού της εργασίας σε σύγχρονες κοινωνίες βρίσκει την «αντιστοιχία» του στην ιδέα ενός συντάγματος των νομικών τάξεων που διατυπώθηκε στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*, ως κατ'εξοχήν μορφή «ανώτερης φρόνησης» και «τέλειας σοφίας», της φρόνησης του στρατιωτικού αρχηγού και νομοθέτη κλπ. (πρόβλ. *Θεωρία*, σελ. 230, 216).

Η «συνταγματική» αυτή αντίληψη για την πολιτική και κράτος φαίνεται να εναρμονίζεται με ορισμένες ιδέες που διατυπώνονται στον *Πλούτο των Εθνών* για την τάση του καταμερισμού της εργασίας και του συστήματος των ανταλλαγών και την πολιτική αξιολόγησή τους. Έτσι, στο ΙΑ' Κεφάλαιο για τη γαιοπρόσοδο τίθεται το πρόβλημα κατά πόσον η τάση του καταμερισμού της εργασίας μπορεί να έρχεται σε αντίθεση με την ισορροπία που θα πρέπει να επιτευχθεί σε «φυσικό σύστημα». Ο Α. Smith ξεκινάει από την αντίληψη ότι η βελτίωση στην παραγωγική δύναμη της εργασίας, οδηγεί σε μείωση των τιμών των βιομηχανικών προϊόντων και αντίστοιχα σε αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων που ο γαιοκτήμονας ανταλλάσσει με βιομηχανικά προϊόντα. Έτσι η αύξηση του πλούτου ενός έθνους συμβαδίζει με την αύξηση της γαιοπροσόδου (σελ. 265). Αντίθετα η χαμηλή παραγωγικότητα στο βιομηχανικό τομέα συνοδεύεται από χαμηλές προσόδους των γαιοκτημόνων. Προκύπτει έτσι μια σύμπτωση του «γενικού κοινωνικού συμφέροντος» και του συμφέροντος των ιδιοκτητών γης σε σύγχρονες κοινωνίες. Αντίστοιχα οι πολιτικές προτάσεις που αναφέρονται στα πραγματικά συμφέροντα της έγγειας ιδιοκτησίας εντάσσονται σε μία ορθή πολιτική αντίληψη για το σύνολο της κοινωνίας²⁷.

27. Μπορεί να εντοπισθεί εδώ ένα «φυσιοκρατικό» στοιχείο στην ανάλυση του
76 ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΑ

Αν στραφούμε στις άλλες δύο τάξεις που συντάσσουν τη σύγχρονη κοινωνία (στη βάση της σύνθεσης της αξίας από γαιοπρόσοδο, μισθό και κέρδος) διαπιστώνουμε πρώτα ότι και το συμφέρον των εργατών είναι κατά τον Α. Smith στενά συνδεδεμένο με το συμφέρον όλης της κοινωνίας. Όταν κάμπτεται η οικονομική δραστηριότητα και η παραγωγικότητα, οι πρώτοι που υποφέρουν είναι οι εργαζόμενοι, που για το λόγο αυτό έχουν κάθε συμφέρον να επιδιώξουν την ανάπτυξη. Αντίθετα η κοινωνική τάξη που αναπαράγεται από το καπιταλιστικό κέρδος έχει κατά τον Α. Smith συμφέροντα που δεν ταυτίζονται αναγκαστικά με το κοινωνικό όφελος²⁸. Πέραν του συμφέροντος διεύρυνσης των αγορών (που ταυτίζεται με το γενικό συμφέρον), η τάξη αυτή έχει το συμφέρον του περιορισμού του ανταγωνισμού, πράγμα που αυξάνει τα κέρδη της τάξης αυτής σε βαθμό υψηλότερο από όσο θα διαμορφωνόταν σε «φυσικό σύστημα». Στην πραγματική πολιτική διαδικασία η τάξη αυτή έχει προνομιακή θέση σε σχέση με τις άλλες δύο, δεδομένου ότι χαρακτηρίζεται από ικανότητα για ορθολογικό σχεδιασμό και ακριβή γνώση των συμφερόντων της· σε αντίθεση με τους γαιοκτήμονες που από τη θέση τους στον καταμερισμό της εργασίας χαρακτηρίζονται από άγνοια και ανικανότητα προβολής των συμφερόντων τους ή και από παραδοσιακές συμπεριφορές (λ.χ. ελευθεριότητα, γαλαντομία, «liberality») σε αντίθεση ακόμη με τους εργάτες που λόγω ανεπαρκούς εκπαίδευσης, συνηθειών κλπ. δεν σχηματίζουν ορθή κρίση για να υποστηρίξουν τα συμφέροντά τους, ούτε εισακούονται κατά τη διαμόρφωση πολιτικής άποψης για το χαρακτήρα και την έκταση κρατικών οικονομικών πολιτικών. Προφανώς τίθεται δηλαδή εδώ για τον Α. Smith πρόβλημα κάποιας μορφής άμυνας της κοινωνίας (του «φυσικού» της συστήματος) μέσω των κρατικών πολιτικών απέναντι στους

Πλούτου των Εθνών. Πρβλ. για φυσιοκρατικά στοιχεία στον Α. Smith ήδη Marx, εις *Θεωρίες για την υπεραξία*, Marx-Engels-Werke, τ. 26. 1, σελ. 31.

28. Για τη σχέση των συμφερόντων των τάξεων προς το συμφέρον της όλης κοινωνίας πρβλ. N. Philippson, *A. Smith as civic moralist*, J. Hont, M. Ignatieff, *Wealth and Virtue, the Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, Cambridge University Press 1983, σελ. 192 επ.

ίδιους τους καπιταλιστές και η άμυνα αυτή θεωρείται ότι θα πρέπει να προσανατολισθεί προς την ανάπτυξη των αξιακών και πολιτικών στοιχείων που συντάσσουν την όλη κοινωνία. Κύριο τέτοιο στοιχείο αποτελεί η ίδια η παιδεία των πολιτών.

Στο Πέμπτο Βιβλίο, στο Κεφάλαιο για τις κρατικές δαπάνες που αφορούν την εκπαίδευση, η προβληματική της χαμηλής μορφωτικής και πνευματικής στάθμης της εργατικής τάξης αναπτύσσεται ως αποτέλεσμα του καταμερισμού της εργασίας. Με την ανάπτυξη του καταμερισμού η εργασία γίνεται μονότονη και μηχανική και οι πνευματικές ικανότητες δεν μπορούν να αναπτυχθούν. Η ένταξη στην παραγωγή σε νεαρότατη ηλικία, δεν επιτρέπει την ανάπτυξη της προσωπικότητας μέσω κάποιου εκπαιδευτικού συστήματος. Αντίστοιχα δεν αναπτύσσονται τα «εξευγενισμένα συναισθήματα» (δηλαδή τα «ηθικά συναισθήματα» εμφανίζονται εδώ να αντιπαρατίθενται σ' έναν τύπο καταμερισμού της εργασίας που δεν ευνοεί την πλήρη τους ανάπτυξη για τις μεγάλες μάζες των «φτωχών»). Αν δηλαδή τα πράγματα αφήνονταν σε κάποιον αυτοματισμό των πραγματικών κοινωνικών σχέσεων δεν θα δημιουργόταν στους εργαζόμενους η αναγκαία γνώση και ορθοκρισία που θα τους επέτρεπαν να διακρίνουν το δικό τους (και το κοινωνικό) συμφέρον. Από την προβληματική αυτή προκύπτει ότι για να πραγματοποιηθεί «ορθή» σχέση μεταξύ των τάξεων (που είναι προϋπόθεση της λειτουργίας του φυσικού συστήματος που περιγράφει η θεωρία της αξίας) απαιτούνται διορθωτικές ενέργειες στον οικονομικό καταμερισμό της εργασίας με αναφορά στον ευρύτερο καταμερισμό της εργασίας μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Το κράτος οργανώνοντας το εκπαιδευτικό σύστημα και μεριμνώντας για την πνευματική στάθμη του πληθυσμού πραγματοποιεί προοπτικά τις «αξίες» της παιδείας, της ορθοκρισίας, του σεβασμού του εργαζόμενου ως προσωπικότητα δημιουργώντας έτσι «φυσικές» συνθήκες αλληλεπενέργειας μεταξύ των τάξεων. Η αξιακή αυτή κρατική παρέμβαση επανασυνδέεται παράλληλα με την προβληματική του καταμερισμού της εργασίας γιατί αποτελεί συνειδητή πρακτική αναβάθμιση του συστήματος εργασίας μέσω της βελτίωσης των τεχνικών ικανοτήτων που αναπτύσσει με την εκ-

78 ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΑ

παίδευση η εργατική τάξη (πρβλ. επόμενη ενότητα).

Από την πλευρά της πολιτικής διαδικασίας έχουν τεθεί στα πλαίσια του καταμερισμού της εργασίας μεταξύ κοινωνίας και πολιτικής οι όροι ορθής πολιτικής. Προϋποτίθεται ένα ισχυρό Κράτος που δεν ταυτίζεται με τα συμφέροντα του εμπορίου και της βιομηχανίας, που προσανατολίζονται προς μερκαντιλιστικές ρυθμίσεις και προνόμια, αλλά είναι σε θέση να ελέγξει «καχύποπτα» και «προσεκτικά» (σελ. 267) κάθε πρότασή τους για ειδικές ρυθμίσεις (regulations). Ευνοεί την ανάπτυξη ανταγωνιστικών μονάδων απέναντι σε μονοπωλιακές (σελ. 737), θέτει πλαίσια διαπραγμάτευσης για τις παραδοσιακές τάξεις που τις προφυλάσσουν από την έλλειψη πληροφόρησης πάνω στους κοινωνικούς όρους ανταλλαγής, ενισχύει συνειδητά το επίπεδο γενικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης του εργατικού πληθυσμού. Το αξιακό πολιτικό αυτό στοιχείο «κρατικής σοφίας» (πρβλ. σε σχέση με την οργάνωση του στρατού, σελ. 697) αντιστοιχείται με την έννοια της «σοφίας» της *Θεωρίας Ηθικών Συναισθημάτων*. Συγκροτείται ως «συνείδηση του όλου» και είναι προϋπόθεση της απρόσκοπτης ανάπτυξης των διαδικασιών που περιγράφονται ως θεωρία της αξίας. Ιδιαίτερα είναι στοιχείο αξεχώριστο από την ιδέα του ανταγωνισμού ως μορφής προόδου και συνεργασίας σε κοινωνία πληροφορημένων και διαφωτισμένων ανθρώπων με ασκημένη κριτική ικανότητα που βρίσκονται σε διάλογο (πρβλ. για την ορθοκρισία και τη συμμετοχή σε «ορθολογικό διάλογο» της εργατικής τάξης, σελ. 266, 782). Από την πλευρά των θεσμών γίνεται φανερό, ότι ο ορθός κανόνας δεν μπορεί να προκύψει παρά από έναν ευρύτερο «διάλογο» όλων των κοινωνικών τάξεων που συμμετέχουν στις διαδικασίες του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας (πρβλ. συμμετοχή σε δημόσιες διασκέψεις (public deliberations) των ιδιοκτητών γης, σελ. 265, των εργαζομένων, σελ. 266), των εμπόρων σελ. 267).

Η προβληματική που αναπτύχθηκε εδώ διέπει και τις αναλύσεις του τέταρτου βιβλίου του *Πλούτου των Εθνών* που αναφέρεται στα «Συστήματα της Πολιτικής Οικονομίας». Η «Πολιτική Οικονομία» δεν παρουσιάζεται ως επιστήμη αφη-

ρημένων οικονομικών σχέσεων αλλά ως κλάδος της γνώσης από τη σκοπιά του πολιτικού και του νομοθέτη (σελ. 428). Περιέχει δηλαδή την αξιακή ιδέα της πολιτικής ως πρόληψης και προδιατύπωσης επιχειρημάτων υπέρ εκείνων των τάξεων που δεν έχουν (εννοεί «δεν έχουν ακόμα», δηλαδή κατασκευάζει τελεολογικά, προς την κατεύθυνση μίας επιθυμητής κατάστασης) αναπτύξει τις αναγκαίες προϋποθέσεις πλήρους συμμετοχής σε πολιτικό διάλογο.

Σκοποί της επιστήμης αυτής είναι η εξασφάλιση ικανοποιητικού επιπέδου ζωής στο λαό (ή μάλλον η εξασφάλιση συνθηκών που θα επιτρέψουν στον ίδιο το λαό να το εξασφαλίσει μόνος του για τον εαυτό του, σελ. 428), και η εξασφάλιση στο Κράτος εισοδήματος που να του επιτρέψει να χειρισθεί τις δημόσιες υποθέσεις.

Στο Τέταρτο Βιβλίο τονίζεται η έννοια του «συστήματος» που «αντιστοιχεί» στην ιδέα του «συστήματος» όπως αναπτύχθηκε στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*. Εκεί ως «σύστημα» κατανοήθηκε μία μορφή οργάνωσης και ιεράρχησης προτεραιοτήτων κατά το σχεδιασμό οικονομικοπολιτικών στόχων και τη διάταξη των κατάλληλων μέσων. Τονίσθηκε η συνοχή και κομψότητα κατά τη διάταξη αυτή των μέσων που μπορούν από την ίδια τους τη μορφή να κινητοποιήσουν συναίνεση στα άτομα. Η ιδέα του συστήματος ερευνήθηκε ιδιαίτερα σε σχέση με το μεταρρυθμιστικό πολιτικό πράττειν, και ετέθησαν όρια, τα οποία δεν θα έπρεπε να ξεπεραστούν από τους εμφορούμενους από «πνεύμα συστήματος», προκειμένου να μην διαταραχθεί η «φυσική» ισορροπία μεταξύ κοινωνικών τάξεων και των οικονομικοπολιτικών όρων διαλόγου και επικοινωνίας τους. Ο Α. Smith επανέρχεται στην έννοια του συστήματος στον *Πλούτο των Εθνών* εντοπίζοντας τις πολιτικο-οικονομικές «αντιστοιχίες» της ιδέας μίας έλλογης κοινωνικής ανάπτυξης που διατυπώθηκε στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*. Ως υπέρβαση «ορίων» που θα πρέπει να αποφύγει η πολιτική (νοούμενη ως «σύστημα»), προκειμένου να είναι ορθή, θεωρείται η υπερβολική ενίσχυση μέσω της κρατικής δράσης μίας τάξης εις βάρος της άλλης. Έτσι η ανάλυση προσανατολίζεται στην κριτική πολιτικών ενίσχυσης

των εμπορο-βιομηχανικών τάξεων αφενός και των ιδιοκτητών γης αφετέρου. Από την τοποθέτηση του προβλήματος συνάγεται ότι το «φυσικό» σύστημα που θα αποφύγει τα ελαττώματα των μη-φυσικών, αυτόματα θα συμπεριλάβει στις διαδικασίες εξισορρόπησης και τα συμφέροντα της τάξης της εργασίας.

Η πολιτική συστήματος του πρώτου τύπου εντοπίζεται στο μερκαντισμό, που επεδίωξε τη συσσώρευση ευγενών μετάλλων, την ενθάρρυνση των εξαγωγών, την αποθάρρυνση ανταγωνιστικών εισαγωγών ευνοώντας έτσι τους εμπόρους και βιομηχάνους εις βάρος των κατόχων γης. Οι τελευταίοι ευνοήθηκαν κατά τον A. Smith από τα «φυσιοκρατικά» συστήματα, στον οποίων τους «οικονομικούς πίνακες» (πρβλ. Quesnay) παρουσιάζονται ως «παραγωγικές τάξεις» (ενώ οι τεχνίτες, βιοτέχνες, έμποροι κλπ. ως μη παραγωγικοί). Απέναντι στα συστήματα αυτά ο A. Smith προβάλλει το επιχείρημα ότι η κοινωνία πρέπει να κατανοηθεί ως συνολική διαδικασία ανταλλαγής (ακατέργαστων αγροτικών προς κατεργασμένα βιομηχανικά προϊόντα) μεταξύ των δύο αυτών τάξεων και ότι η εξασθένηση οποιασδήποτε από αυτές είναι έκφραση κάμψης της κοινωνικής προόδου. (Παρατηρούμε ότι ενώ η συνολική παραγωγή, από πλευράς θεωρίας της αξίας αναφέρεται στην κοινωνική εργασία, η θεωρία αναπαραγωγής και ανταλλαγής μεταξύ τομέων παραγωγής αναφέρεται στους όρους ανταλλαγής των χρηστικών αξιών που παράγονται στους τομείς.) Κάθε προσπάθεια της κυβέρνησης να ρυθμίσει ή και να επηρεάσει απλώς τις αναπαραγωγικές διαδικασίες χαρακτηρίζεται ως «πλάνη» (delusion) και λανθασμένη εκδήλωση πολιτικής «σοφίας». Η ορθή πολιτική συνίσταται στην αναφορά σε «φυσικό σύστημα» που θα επιτρέψει στα πλαίσια της δικαιοσύνης τη λειτουργία του ανταγωνισμού (σελ. 687). Όμως, όπως μπορούμε δάσει των αναλύσεων του Πέμπτου Βιβλίου να συμπεράνουμε, ο ανταγωνισμός συνδέεται με μία συγκεκριμένη αντίληψη «πολιτικής» για την κοινωνία φυσικής ελευθερίας που αναφέρεται στον ισχυρό στρατιωτικό μηχανισμό του Κράτους, στους μηχανισμούς απόδοσης δικαιοσύνης, σε πολιτικές δημοσίων έργων που δεν μπορούν να αναληφθούν από τους ιδιώτες και στην ανάπτυξη μηχανισμών εκ-

παίδευσης²⁹. Τα στοιχεία αυτά κρατικής πολιτικής, ως στοιχεία ενός ευρύτερου καταμερισμού της εργασίας και της εξισορρόπησης κοινωνικών συμφερόντων μετριάζουν το άκρατο πνεύμα των συστημάτων. Υλοποιούν έτσι το πρακτικό ιδεώδες (πολιτική σοφία) ως αναλογιστικό διαλογικό ιδεώδες που συνοδεύει την ιδέα του καταμερισμού της εργασίας.

11. Δημόσιο και ιδιωτικό όφελος ως κριτήρια

κρατικών δαπανών και εσόδων

Οι αρχές συγκρότησης του κράτους και άσκησης ορθής πολιτικής που προκύπτουν από τη *Θεωρία και τον Πλούτο των Εθνών* βρίσκουν τη συγκεκριμένη εφαρμογή τους στις αναλύσεις το Πέμπτου Βιβλίου του *Πλούτου των Εθνών* για τα κρατικά έσοδα και τις κρατικές δαπάνες. Οι αναλύσεις αυτές αποτελούν τον κορμό μίας θεωρίας του σύγχρονου κράτους. Περιέχουν στοιχεία θεωρίας της νομιμοποίησης του κράτους σε σχέση με το σύστημα φορολογίας και το είδος των δημοσίων δαπανών³⁰, ενώ προσδιορίζουν την έκταση και τα όρια κρατικών ρυθμίσεων εν όψει του στόχου να δημιουργηθούν συνθήκες λειτουργίας της κοινωνίας της αγοράς. Από

29. Το πρόβλημα των πολιτικών προϋποθέσεων της λειτουργίας της αγοράς επηρεάζει τις ερμηνείες του έργου του Α. Smith μέχρι σήμερα, πρβλ. χαρακτηριστικά τη σύνδεση ευημερίας με δημόσια αγαθά και θεσμικό πολιτικό πλαίσιο που θεωρείται «εξωτερική οικονομία» αναγκαία για τη λειτουργία της αγοράς στο άρθρο του J.M. Buchanan, «Public goods and Natural Liberty», εις: *Essays in Honour of A. Smith*, T. Wilson, A.S. Skinner, Οξφόρδη 1976, σελ. 270 επ. (σε αντίθεση με την έννοια του δημοσίου αγαθού ο Buchanan αναπτύσσει εδώ για δυσλειτουργικές πολιτικές την έννοια του «δημόσιου κακού» («public bads»). Στην αντίθετη κατεύθυνση επιχειρηματολογίας οι J. Hont, M. Ignatieff εις *op. cit.* υποστηρίζουν ότι η λειτουργία της αγοράς παράγει κατευθείαν δικαϊκά-αξιακά αποτελέσματα εξασφάλισης δικαιωμάτων και ικανοποίηση των αναγκών των μη-ιδιοκτητών, και δεν θέτουν το στοιχείο της αναγκαίας κρατικής παρέμβασης για να επιτευχθούν *συνθήκες φυσικού συστήματος*.

30. Πρβλ. για τις κρατικές δαπάνες και τη φορολογία στον Α. Smith εισαγωγικά C. Napoleoni, *Smith, Ricardo, Marx*, 1975 (σελ. 54 επ.).

μεθοδολογική άποψη εντάσσουν την προβληματική της θεωρίας του κράτους στα πλαίσια της προβληματικής ενός ευρύτερου καταμερισμού της εργασίας μεταξύ κοινωνικών ομάδων και μεταξύ κοινωνίας και κράτους και ιδιαίτερα λαμβάνουν υπόψη, κατά την ένταξη αυτή, τη σχέση δημοσίου συμφέροντος προς την ιδιωτική-εξατομικευτική αρχή (σχέση που και αυτή θεμελιώνεται στη θεωρία του καταμερισμού της εργασίας). Παράλληλα καταδεικνύουν και τα όρια διατύπωσης πολιτικών όρων ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας σε κοινωνίες, στις οποίες επιδιώνουν ισχυρές παραδοσιακές δομές και πρέπει να ληφθούν υπόψη από τη θεωρία ιστορικές ιδιαιτερότητες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει κατά την ανάπτυξη της θεωρίας των κρατικών δαπανών και εσόδων η προσπάθεια διερεύνησης των ιστορικών όρων συγκρότησης των κρατικών λειτουργιών και η προσαρμογή των κρατικών ρυθμιστικών δραστηριοτήτων σε ιστορικές αναγκαιότητες που προκύπτουν κατά τη διαδικασία συγκρότησης κοινωνίας σε «φυσικό σύστημα». Ορισμένοι από τους συγκροτησιακούς αυτούς όρους που είναι αναγκαίοι για να υπάρξει κοινωνία σε «φυσικό σύστημα» φαίνονται να έρχονται σε αντίθεση με τις πολιτικές πρακτικές που είναι επιτρεπτές στο σύστημα αυτό. Αντίστοιχα η ανάλυση του A. Smith στρέφεται προς προβλήματα εναρμόνισης των συγκροτησιακών πρακτικών προς πρακτικές που προκύπτουν σε συγκροτημένο «φυσικό σύστημα».

Ο Rousseau είχε θέσει³¹ την αρχή ότι «το βάρος των εισφορών δεν πρέπει να μετριέται με το μέγεθος των φόρων, αλλά με το δρόμο τον οποίο έχουν να κάνουν οι φόροι για να ξαναγυρίσουν στα χέρια από τα οποία βγήκαν». Αυτό σημαίνει ότι οι δαπάνες για τη συντήρηση δημόσιων υπηρεσιών καθώς και οι δαπάνες για την άσκηση κρατικών πολιτικών θα πρέπει να ελέγχονται με κάποια κριτήρια συμφέροντος του «λαού», και να νομιμοποιούνται σε σχέση με αυτά. Στις αναλύσεις του A. Smith η άποψη αυτή υιοθετείται με μετριάσμένη μορφή δεδομένου ότι ζητούμενο είναι και η συγκρότηση

31. J.J. Rousseau, *Du Contrat Social* (1762), Βιβλίο 3, Κεφ. VIII.

κοινωνικών σχέσεων, μέσα στις οποίες θα προάγεται το δημόσιο συμφέρον, η δε συγκρότηση αυτή θα πρέπει να γίνει σε συμφωνία με ένα προϋποτιθέμενο ισχυρό κράτος (και μέσω αυτού). Η σχέση κράτους και κοινωνίας, όπως είδαμε ήδη, είναι η ίδια αποτέλεσμα του ιστορικού καταμερισμού της εργασίας του οποίου αποτέλεσμα είναι ο σύγχρονος καταμερισμός της εργασίας της αγοράς· από πλευράς πολιτικής, αναζητείται ορθή ισορροπία («φυσικό σύστημα») των προϋποτιθέμενων ιστορικών σχέσεων με τις σχέσεις που υπακούουν στη λογική της αγοράς. Η ορθή ισορροπία βρίσκει την πολιτική της έκφραση στη «σοφία του Κράτους» (σελ. 697) που είναι κατ' εξοχήν πολιτική αρετή αφού στους ιδιώτες αποδίδεται μάλλον η αρετή της φρόνησης. Η κρατική σοφία διαβλέπει την ανάγκη κρατικού συστήματος άμυνας ως προϋπόθεση της οικονομικής ευημερίας. Γι' αυτό και οι δαπάνες για την άμυνα θεωρούνται μέσα από μία λογική του καταμερισμού της εργασίας ως πρώτο καθήκον του ηγεμόνα (σελ. 688). Ακολουθούν οι δαπάνες για τη δικαιοσύνη (σελ. 708 επ.), τις οποίες ο Α. Smith αναπτύσσει σε σχέση με την έννοια της ιδιοκτησίας (property) και τίθεται το ερώτημα για τους τρόπους που νομιμοποιείται η υποταγή των κοινωνικά δρώντων κάτω από τη δημόσια εξουσία.

Η ανάλυση της λειτουργίας της συστηματικής απονομής δικαιοσύνης με αφετηρία την ατομική ιδιοκτησία στηρίζεται στην ιδέα, ότι η ίδια η συσσώρευση οικονομικού πλούτου «παράγει» την ευκαιρία ληστρικής κάρπωσης της από τρίτους, άρα παράγει και τους μηχανισμούς συνειδητού συστηματικού αποκλεισμού της δυνατότητας αυτής μέσω του κρατικο-δικαϊκού συστήματος. Η απονομή δικαιοσύνης με αστικές εγγυήσεις είναι κοινωνική σχέση που προκύπτει σε κοινωνίες συσσωρευμένης ατομικής ιδιοκτησίας. «Απαιτεί λοιπόν η απόκτηση μεγάλης αξίας και μεγάλου μεγέθους περιουσίας αναγκαστικά την εγκαθίδρυση αστικής διακυβέρνησης.» (σελ. 710).

Τονίζεται ότι η διαδικασία παραγωγής της πολιτικο-κρατικής μορφής δίπλα στην ιδιοκτησιακή σχέση συνοδεύεται από μία διαδικασία συγκέντρωσης της εξουσίας και πλήρους υποταγής σ' αυτήν των κοινωνικά δρώντων και ερευνούνται

οι «αιτίες ή συνθήκες» γι' αυτήν την υποταγή. Ο κατάλογος αιτιών-συνθηκών υποταγής έχει μία ιστορική διάσταση, αλλά μπορεί να διαβαστεί και ως τυπολογία λόγων (αιτίων) νομιμοποίησης της εξουσίας. Αναφέρονται ως τέτοιοι λόγοι υποταγής: α) υποταγή λόγω προσωπικών ιδιοτήτων του εξουσιαστή, β) υποταγή λόγω κριτηρίων αρχαιότητας (εγκαθίδρυση πολιτικών σωμάτων των «γεροντότερων» κλπ.), γ) υποταγή λόγω περιουσιακών διακρίσεων (εξουσία των πλουσίων), δ) υποταγή λόγω διάκρισης από την αριστοκρατική γέννηση.

Ο τυπολογικός χαρακτήρας διαφαίνεται από την προσπάθεια διερεύνησης των όρων υποταγής σε κάθε περίπτωση, την προσπάθεια συνδυασμού των τύπων και σύνδεσης με τη δημιουργία μηχανισμών δικαιοσύνης. Τονίζεται ότι οι πλούσιοι έχουν οικονομική εξουσία επί της εργασίας των μισθωτών, ενώ ο μεικτός τύπος του πλούσιου ευγενούς συγκεντρώνει τόσο τις ιστορικές όσο και τις σύγχρονες οικονομικές προϋποθέσεις για να επιτελέσει τη λειτουργία του δικαστή. Περιγράφεται ο κίνδυνος για την «ορθή» απονομή της δικαιοσύνης από την άσκηση της δικαστικής λειτουργίας από τους ίδιους τους ενδιαφερομένους (σε περίπτωση που εκδικάζονται υποθέσεις συμφερόντων του ευγενούς). Η «ορθή» απονομή δικαιοσύνης συνδέεται με την ιδέα του «ακομμάτιστου» και «δικαίου» (equal, impartial, σελ. 717). Αναλύονται τύποι δικαστηρίων, με ιδιαίτερη έμφαση στα γαλλικά «Κοινοβούλια» και τους τύπους αγγλικών δικαστηρίων, σε σχέση με τις πηγές χρηματοδότησης της δικαιοσύνης. Τονίζεται η χαρακτηριστική και παράλληλη με την κοινωνική εξέλιξη διαφοροποίηση της δικαστικής λειτουργίας από την εκτελεστική και τίθεται ως αίτημα ο χωρισμός των δύο εξουσιών, ως εγγύηση ορθής δικαστικής κρίσης, με αναφορά στα δικαιώματα των ατόμων. Προϋπόθεση ενός τέτοιου χωρισμού θεωρείται ότι είναι η ανεξαρτησία και μονιμότητα των δικαστών και η εξασφάλιση των αποδοχών τους, ανεξάρτητα από τη βούληση των εκάστοτε κυβερνώντων ή από κριτήρια ωφελιμότητας, αποδοτικότητας τους, ο αποκλεισμός εσόδων από πληρωμές των διαδίκων κλπ.

Ιδιαίτερη σημασία δίνεται από τον Α. Smith στις κρατικές

δαπάνες που εξασφαλίζουν όφελος στη συνολική κοινωνία, αλλά επειδή δεν αποδίδουν μεγάλη πρόσοδο δεν μπορούν να αναληφθούν από ιδιώτες που υπολογίζουν τις δαπάνες τους βάσει του αναμενόμενου κέρδους. Στις δαπάνες αυτές εντάσσονται οι δαπάνες διευκόλυνσης της εμπορικής επικοινωνίας. Πρόκειται για δαπάνες για οδικά έργα, λιμάνια, γέφυρες, κανάλια κλπ. που μπορούν να χρηματοδοτηθούν είτε από πόρους που προέρχονται από όλη την κοινωνία, είτε από πληρωμές όσων έχουν όφελος από το έργο (λ.χ. διόδια). Σε κάθε περίπτωση η δαπάνη πρέπει να ελέγχεται ως προς την αναλογία της με το όφελος που επιφέρει στις οικονομικές δραστηριότητες. Το ενδιαφέρον του Α. Smith στρέφεται στη ρύθμιση της κατάστασης των εταιριών που δραστηριοποιούνται προνομιακά σε ιδιαίτερους κλάδους του εμπορίου και διεκδικούν από το κράτος δικαίωμα άσκησης ενός τμήματος δημόσιας εξουσίας σε σχέση μ' αυτή τη δραστηριοποίηση. Ιδιαίτερα τίθεται το πρόβλημα αυτό για τις λεγόμενες «ρυθμιζόμενες» εταιρίες (regulated companies) που διεκδικούν την αυτοδύναμη άσκηση της λειτουργίας εξουσιαστικής προστασίας των συμφερόντων τους σε επιχειρήσεις διάνοιξης νέων αγορών στο εξωτερικό. Η κριτική του Α. Smith στρέφεται κατά της μορφής των εταιριών αυτών (σύμπραξη των «εταίρων» με ατομική ανάληψη κινδύνου για το δικό τους κεφάλαιο, μονοπωλιακή θέση, συντεχνιακός χαρακτήρας) που αντιστοιχεί στο συστατικό, προδικαϊκό χαρακτήρα των πρώτων καταλήψεων και εγκαταστάσεων σε νέες αγορές. Η μορφή αυτή θα πρέπει εκ των υστέρων να διορθωθεί με την εξασφάλιση κρατικής προστασίας των δραστηριοτήτων και κρατικής εγγύησης του ανταγωνισμού. Από τις ρυθμιζόμενες διακρίνονται οι «μετοχικές» εταιρίες (joint stock companies) που κατά τη μορφή είναι απαλλαγμένες από το συντεχνιακό στοιχείο (εταιρικό κεφάλαιο, συμμετοχή στα κέρδη κατά το ποσοστό εταιρικής συμμετοχής στο συνολικό κεφάλαιο), παρουσιάζουν όμως αυξημένο βαθμό ιδιοποίησης κρατικών λειτουργιών, λ.χ. διατήρηση φρουρίων και φρουρών. Και σ' αυτές τις εταιρίες διατηρείται προνομιακό και μονοπωλιακό καθεστώς και παρατηρούνται μορφικές ανωμαλίες (ετερόρρυθμος χαρακτήρας,

86 ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΑ

μη ευθύνη των εταίρων με το σύνολο της περιουσίας τους) που, όπως γράφει ο A. Smith (σελ. 742), έρχονται σε αντίθεση προς τις αρχές της (ένδοξης) επανάστασης και της «Διακήρυξης των Δικαιωμάτων» και εν μέρει περιορίστηκαν από τη μετεπαναστατική νομοθεσία.

Η γενική κατεύθυνση της επιχειρηματολογίας στρέφεται προς την οριοθέτηση και περιορισμό των μονοπωλιακών μορφών (αναγνωρίζεται πάντως η αναγκαιότητά τους, για την εποχή «ίδρυσης» και αρχής των δραστηριοτήτων τους, οπότε δημιουργούνται αυξημένοι κίνδυνοι για τους ιδιώτες, για τους οποίους θα πρέπει να αποζημιωθούν). Γίνεται δεκτό ότι οι πρωταρχικές αυτές ανορθόδοξες και μονοπωλιακές δραστηριότητες μπορούν να «καρποφορήσουν αργότερα για το κοινό»· ωστόσο τονίζεται ότι μετά εύλογο χρόνο δεν θα πρέπει να επιτρέπονται πλέον οποιεσδήποτε προστατευτικές εταιρικές μορφές και οι δημόσιες λειτουργίες που πλαισιώνουν τη δραστηριότητα των εμπορικών εταιριών θα πρέπει να ασκούνται αποκλειστικά από το Κράτος (πρβλ. τη σύγκριση του οφέλους από ένα μονοπώλιο που έχει μία εταιρία ως «αποζημίωση» γιατί διάνοιξε ένα νέο επιχειρηματικό πεδίο με το προνομιακό όφελος του εφευρέτη από τη μηχανή που εφεύρε για ένα πρώτο χρονικό διάστημα (σελ. 754). Ορισμένες εξαιρέσεις που αναφέρονται σε προνομιακές ρυθμίσεις στον κλάδο των τραπεζών και ασφαλίσεων αναλύονται στο τέλος της ενότητας αυτής.

Τελευταία μεγάλη κατηγορία δαπανών που αναλύεται στο Πενμπτο Βιολλιο του *Ηλίου των Εθνών* είναι οι δαπάνες για την εκπαίδευση. Έχουμε ήδη τονίσει την ιδιαίτερη σημασία που έδωσε ο A. Smith στο ρόλο της εκπαίδευσης της εργατικής τάξης, τόσο από την άποψη της ανόδου του τεχνικοεπαγγελματικού επιπέδου της ως αναγκαιότητας που πηγάζει από τις ανάγκες του σύγχρονου καταμερισμού της εργασίας, όσο και από την άποψη της πολιτικής αγωγής. Προτείνει κρατική οργάνωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης, όπου θα διδάσκονται ανάγνωση, γραφή, αριθμητική καθώς και οι αρχές της γεωμετρίας και της μηχανικής (σελ. 785) αλλά θα καλλιεργείται και η όλη προσωπικότητα και η ορθοκρισία. Προτείνει

ακόμα κρατική οργάνωση του συστήματος των εξετάσεων. Η στοιχειώδης εκπαιδευτική λειτουργία επιβαρύνει τη συνολική κοινωνία διότι θεωρείται *minimum* όρος αναπαραγωγής της σε φυσικό σύστημα³². (Από αυτήν διακρίνεται η ανώτερη εκπαίδευση, η οποία μπορεί να χρηματοδοτείται ιδιωτικά από τους έχοντες προσωπικό όφελος). Είδαμε όμως ότι ο A. Smith ζυγίζει και τις συνέπειες που έχει η εξέλιξη του καταμερισμού της εργασίας στην πολιτική συνείδηση των εργαζομένων. Κρίνει ότι η εμπλοκή τους στις μονότονες και μηχανιστικές διαδικασίες της σύγχρονης παραγωγής παράγει έναν υποβαθμισμένο τύπο πολίτη που δεν μπορεί να ανταποκριθεί στο πολιτικό καθήκον ορθής κρίσης και πράξης που προϋπoτίθεται για μία εξισορρόπηση των πολιτικών συμφερόντων των τάξεων σύμφωνα με το δημόσιο συμφέρον (οι εργάτες από τη θέση τους στον καταμερισμό της εργασίας δεν αποκτούν «ευγενή συναισθήματα» και δίκαιη κρίση», σελ. 782). Ιδιαίτερα τονίζονται οι διαδικασίες «πολιτικής ολοκλήρωσης» που ενισχύονται με την ανύψωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Χαρακτηριστικά στις αναλύσεις αυτές η ανάδειξη της «φυσικής», αξιολογικής διάστασης της Παιδείας αναμειγνύεται με μία λογική νομιμοποίησης υπαρχουσών εξουσιαστικών σχέσεων: Η «ορθή χρήση των πνευματικών ικανοτήτων» των κατώτερων τάξεων θα τις εθίσει στην τάξη και αποδοχή της ορθολογικά θεμελιωμένης εξουσίας των «νομίμων ανωτέρων» τους. Συνέπεια του ότι η έλλειψη εκπαίδευσης αποτελεί «ακρωτηριασμό» και «παραμόρφωση» της «ανθρώπινης φύσης» (σελ. 788) είναι ότι ο αμόρφωτος τείνει προς την «εξαπάτηση», τον άκριτο «ενθουσιασμό» και την άνευ λόγου «αντίσταση κατά των κυβερνητικών μέτρων». Το κριτικό επιχείρημα ανασυγκροτείται ωστόσο σε όλη του την οξύτητα όταν πρόκειται να καταδειχθεί ότι η λειτουργία της εκπαίδευσης συμπύπτει με την ολοκλήρωση και πραγμάτωση της αξιακής-πολιτικής ανθρώπινης φύσης και στρέφεται κατά των θρησκευτικών

32. O S. Hollander, *The economics of A. Smith*, Toronto 1973, αναλύει την κρατική παρέμβαση στη στοιχειώδη εκπαίδευση των κατωτέρων τάξεων ως ουσιώδη όρο λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς (διασφάλιση αναγκαίων επαγγελματικών δεξιοτήτων στην εργατική τάξη).

προλήψεων και φανατισμών και κατά των παραδοσιακών νομιμοποιητικών μηχανισμών. Ο Α. Smith προβαίνει σε μία «κοινωνιολογική» διάκριση των ηθικών συστημάτων διαπιστώνοντας την κατίσχυση στις κατώτερες τάξεις «στενών» και «αυστηρών» ηθικών, στις δε ανώτερες των πιο «ελεύθερων» και «χαλαρών» για να ζητήσει από το Κράτος συγκεκριμένα μέτρα που θα ελευθερώσουν τους πολίτες από τη «μελαγχολία» και «σκοτεινιά» των παραδοσιακών αξιών και θα ενισχύσουν ελεύθερες εγκόσμιες ηθικές και αισθητικές αναζητήσεις. Για παράδειγμα ο χορός, η μουσική, η ζωγραφική, το θέατρο θα πρέπει να προωθούνται από τις δημόσιες εκπαιδευτικές πολιτικές μαζί με τον ελεύθερο διάλογο και τη φιλοσοφία (σελ. 796 επ.).

Ιδιαίτερα απασχολεί τον Α. Smith η κριτική του τύπου «εκπαίδευσης ενηλίκων» που παρέχεται από τους εκκλησιαστικούς θεσμούς. Συντάσσεται με το αίτημα «σοφών ανδρών» που επιδιώκουν μία «καθαρή και ορθολογική θρησκεία» (σελ. 793)³³. Μία τέτοια θρησκεία είναι ζητούμενο που μπορεί να προκύψει από τον ανταγωνισμό πολλών ανεξάρτητων μεταξύ τους θρησκευτικών αντιλήψεων σε ανεξίθρησκη κοινωνία. Ο ανταγωνισμός προωθεί το διάλογο και το σεβασμό της πίστης του άλλου, οδηγεί στην «επιείκεια» και στο «μετριάσμο» και αποκλείει την «πρόληψη» και το «φανατισμό». Η αντίληψη αυτή θρησκευτικής αγωγής, προσανατολισμένη προς την ιδέα «φυσικού συστήματος», αντιπαρατίθεται στην πόλωση μεταξύ θρησκευτικών στρατοπέδων, στην πολιτικοποίηση του θρησκευτικού και στις συμμαχίες της εξουσίας με τα θρησκευτικά στρατόπεδα, δηλαδή στους ιστορικούς τύπους κοινωνικής εξέλιξης, στους οποίους αναμειγνύεται πολιτικό και θρησκευτικό στοιχείο. Ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις (σελ. 795 επ.) που αναφέρονται στον έλεγχο και στην πειθαρχία που ασκούν θρησκευτικές ομάδες στα μέλη τους και μπορούν να θεωρηθούν ως προδρομικές των δεμπεριανών θέσεων για τον προτεσταντισμό.

33. Πρβλ. την ιδέα του Rousseau για την «πολιτική θρησκεία» *op. cit.*, Βιβλίο 4, Κεφ. VIII.

Στο τέλος του κεφαλαίου για τις κρατικές δαπάνες ο Α. Smith επανασυνδέει την ανάλυσή του με την προβληματική που έθεσε ήδη στην Εισαγωγή του *Πλούτου των Εθνών*: οι κρατικές δαπάνες αναφέρονται στο «γενικό όφελος της συνολικής κοινωνίας» και γι' αυτό είναι λογικό να χρηματοδοτούνται από τη γενική συμβολή της συνολικής κοινωνίας με αναλογική επιβάρυνση κατά τις δυνάμεις του καθενός, όλων των μελών της (σελ. 14). Διαφοροποιεί όμως την αρχή αυτή αναφερόμενος στην ευθύνη πρόκλησης της κρατικής δαπάνης (για τα δικαστικά έξοδα μπορεί να επιβαρύνεται αυτός που αδίκησε και προκάλεσε έτσι τη δικαστική διευθέτηση), ή στο όφελος που συγκεκριμένα άτομα αποκομίζουν από τη δαπάνη, λ.χ. επιβάρυνση των κατοίκων για έργα στην περιοχή τους, επιβάρυνση για τα έξοδα της ανώτερης και εξειδικευμένης εκπαίδευσης όσων ωφελούνται απ' αυτήν, επιβάρυνση για τα έξοδα κατασκευής δρόμων όσων μεταφέρουν εμπορεύματα με την καταβολή διοδίων κλπ. Η ανάλυση επιχειρεί να διατυπώσει αρχές διαπλοκής του κοινωνικού με το ατομικο-ωφελιμιστικό κριτήριο που να διέπουν ένα σύγχρονο σύστημα φορολογίας (πρβλ. Β' Κεφάλαιο του Πέμπτου Βιβλίου). Αναφέρεται στην πραγματικότητα της ιστορικής κοινωνίας και της παραδοσιακής συγκρότησης της εξουσίας καθώς και στις συνέπειες της πραγματικότητας αυτής για το φορολογικό σύστημα. Σε μία μεταρρυθμιστική προοπτική του συστήματος αυτού προτείνει αντικατάσταση παραδοσιακών πηγών εσόδων του κράτους (λ.χ. έσοδα από βασιλικές γαίες) από ένα εκσυγχρονισμένο φορολογικό σύστημα –αντικατάσταση που προϋποθέτει ανασύνταξη του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και της σχέσης κράτους και κοινωνίας (λ.χ. διανομή των βασιλικών γαιών και συγκέντρωση των μέχρι τώρα εσόδων απ' αυτές από γενική φορολογία) με αναφορά στο «κοινωνικό συμφέρον» (σελ. 824). Στη βάση αυτή μίας λογικής της ανασύνταξης διατυπώνονται βασικές αρχές της φορολογίας (αναλογική επιβάρυνση, σαφής και εκ των προτέρων καθορισμός της επιβάρυνσης, επιβολή της επιβάρυνσης σε εύθετο χρόνο, αποφυγή της χρηματοδότησης με φορολογικά έσοδα δυσανάλογης γραφειοκρατίας, αποφυγή υπέρμετρης επιβάρυνσης της παραγωγ-

γικής δραστηριότητας, αποφυγή υπερβολικής αυστηρότητας που ενθαρρύνει στην πράξη τη φοροδιαφυγή και την ενεργό αντίσταση στα φορολογικά μέτρα). Οι αρχές αυτές χαρακτηρίζονται ως αρχές εμφανούς «δικαιοσύνης» και «χρησιμότητας» (σελ. 827) που έχουν συγκεντρώσει την προσοχή όλων των εθνών. Έχουν διατυπωθεί κατά τρόπο που να υποβοηθήσει τη μεταρρύθμιση του κοινωνικοπολιτικού συστήματος από την πλευρά της πολιτικής σε κοινωνίες όπου η αναπτυσσόμενη λογική της αγοράς συνυπάρχει με παραδοσιακές δομές και όπου από το διευρυμένο ιστορικό καταμερισμό της εργασίας προβάλλουν, και η θεωρία ζητάει να εφαρμοσθούν, δεσμευτικές και δίκαιες πολιτικές αξίες.